

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ BİNGÖL ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Bingol University
The Journal of Bingol Studies

Sayı / Issue: 21
GÜZ 2024

Onursal Editör / Honorary Editor

Prof. Dr. Erdal ÇELİK

Editörler / Editors

Doç. Dr. Ömer TOKUŞ

Doç. Dr. İsmail NARİN

Doç. Dr. Nevzat KELEŞ

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut GİDER

Dr. Öğr. Üyesi Çilem AYDOĞDU

Teknik Editör/Technical Editor

Doç. Dr. Ömer TOKUŞ

Türkçe Dil Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut GİDER

Yabancı Dil Editörü (İngilizce)

Dr. Öğr. Üyesi Çilem AYDOĞDU

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Dr. Nimetullah KORKUT

Tanıtım ve Halkla İlişkiler Müdürü / Advertising and Public Relations Manager

Doç. Dr. Yusuf AYDOĞDU

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Kazuaki SAWAI Kansai Üniversitesi, Japonya

Prof. Dr. Michael BLÖMER Münster Üniversitesi, Almanya

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV Harran Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Nargiz ALİYEVA Azerbaycan

Prof. Dr. Nurşat JUMADİLOVA Semerkant Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Prof. Dr. Halim TATLI Bingöl Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ Harran Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Abdullah DUMAN Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. İsmail NARİN Bingöl Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Mustafa GÜNERİGÖK Sakarya Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Abdullah TEMİZKAN Dicle Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Ömer TOKUŞ Bingöl Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Nevzat KELEŞ Bingöl Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Yusuf AYDOĞDU Bingöl Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Roza ABDYKULOVA Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan

Dr. Öğr. Üyesi Kadir TUĞ Bingöl Üniversitesi, Türkiye

Dr. Abdullah DODANGEH Japonya

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Halim TATLI	Bingöl Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Fevzi HANSU	Siirt Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Murat AĞARI	Karabük Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Murat ÖZTÜRK	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Abdulaziz KARDAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Ramazan KAMA	Siirt Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Yunus BUCUKA	Bingöl Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Mehmet TAN	Siirt Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Tolga ÖNTÜRK	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Behçet KALDIK	Bingöl Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Hüseyin ESVED	Bingöl Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZTÜRK	Bingöl Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Erman ŞAN	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Türkiye
Arş. Gör. Garip ÇAĞLAR	Bingöl Üniversitesi, Türkiye

Bingöl Araştırmaları Dergisi, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.

Yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

The Journal of Bingol Studies is an international refereed journal which is published twice a year.

Scientific and legal responsibility of the articles belongs to their authors

Bingöl Araştırmaları Dergisi, **SOBİAD**, **İdealonline**, **Google Scholar**, **İSAM**, **BASE**, **Scientific Indexing Services**, **Academic Resource Index (ResearchBib)**, **Crossref** veri tabanları tarafından taranmaktadır.

The Journal of Bingol Studies is abstracted and indexed by this indexes: **SOBİAD**, **İdealonline**, **Google Scholar**, **İSAM**, **BASE**, **Scientific Indexing Services**, **Academic Resource Index (ResearchBib)**, **Crossref**.

Bu dergi, Bingöl Üniversitesi Bingöl Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, BİNDAY ve Bingöl Belediye Başkanlığı'nın desteğiyle yayımlanmaktadır.

ISSN: 1309-369X

e-ISSN: 2757-8070

Dizgi ve İcdüzen: Ankara Dizgi Evi

Baskı: Ankamat Mat. San. Ltd. Şti.

Basım: GÜZ 2024

e-posta: omertokus@hotmail.com

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Abdulaziz KARDAŞ

TEK PARTİ DÖNEMİNDE BİTLİS'TE

CUMHURİYET BAYRAMI KUTLAMALARI.....7

Abdullah DODANGEH

HÜSEYİN VÂ'İZ-İ KÂŞİFİ'NİN *AHLÂK-İ MUHSİNİ*

ADLI ESERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME..... 27

Düzeltilme/Revision

İbrahim Kurtcebe AKKUŞ-Muhammed KÖSE

İNGİLİZ RAPORLARINA GÖRE XX. YÜZYIL BAŞINDA

BAĞDAT'IN TİCARET HACMI (1900-1912) 63

TEK PARTİ DÖNEMİNDE BİTLİS’TE CUMHURİYET BAYRAMI KUTLAMALARI

Abdulaziz KARDAŞ*

Öz

Millî bayramlar, toplum bireylerini ortak duygu ve ideoloji etrafında birleştiren önemli unsurlar arasında yer alır. Osmanlı Devleti’nde İkinci Meşrutiyet döneminden itibaren millî bayramlar kutlanmaya başlanmış ve bu anlayış 29 Ekim 1923’te Cumhuriyetin ilanı ile kurulan yeni devlet tarafından sürdürülmüştür. Devlet yöneticileri Cumhuriyetin ilan tarihini bayram olarak kutlamayı kararlaştırmış ve düzenlenen törenlerle kutlanmıştır. 1925’te TBMM’de çıkarılan kanunla 29 Ekim günü millî bayram olarak kabul edilmiş ve resmî törenlerle kutlamalar yapılmıştır. Cumhuriyetin 10. yılına kadar bayram kutlama süresi kısa ve kapsamı dar tutulmuştur. Bu tarihten itibaren Cumhuriyet Bayramının kapsamı genişletilmiş ve tüm yurttaki coşkuyla kutlanması için büyük gayret sarf edilmiştir.

Bitlis, Tek Parti döneminde Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının özenle yapıldığı şehirlerden olmuştur. Bayram kutlamaları, CHP Genel Sekreterliği’nden gönderilen talimatnameye uygun olarak oluşturulan komitenin hazırladığı programlar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bitlis’te kutlamalar merkezle sınırlı kalmamış kaza, köy ve nahiyelerde halkın ve resmi yetkililerin katılımıyla yapılmıştır. Kutlamalarda katılımın en üst düzeyde olmasına dikkat edilmiş, gündüz ve gece yapılan etkinliklerde şiirler okunmuş, konuşmalar yapılmış, fener alayları ve balolar düzenlenmiştir. Kutlama törenlerinde köylülerin de katılmasına önem verilmiş ve devlet ile halkın bu kutlamalar vasıtasıyla bütünleşmesine gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tek Parti Dönemi, Milli Bayram, Bitlis, Cumhuriyet Bayramı.

* Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. a.kardas@yyu.edu.tr
Orcid: [0000-0002-3343-2745](https://orcid.org/0000-0002-3343-2745)
DOI: [10.53440/bad.1591975](https://doi.org/10.53440/bad.1591975)
Makale Türü: Araştırma Makalesi
(Makale Gönderim Tarihi: 27.11.2024-Makale Kabul Tarihi: 17.12.2024)
Atf Bilgisi: Kardaş, A. (2024). Tek Parti Döneminde Bitlis’te Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları. *Bingöl Araştırmaları Dergisi* (21), s. 7-26.

REPUBLIC DAY CELEBRATIONS IN BITLIS DURING THE SINGLE PARTY ERA

Abstract

National holidays are among the important elements that unite members of society around a common feeling and ideology. National holidays began to be celebrated in the Ottoman Empire since the Second Constitutional Monarchy, and this understanding was continued by the new state established with the proclamation of the Republic on October 29, 1923. State administrators decided to celebrate the declaration of the Republic as a holiday and it was celebrated with ceremonies. With the law passed by the Turkish Grand National Assembly in 1925, October 29 was accepted as a national holiday and celebrations were held with official ceremonies. Until the 10th anniversary of the Republic, the duration of the holiday celebration was kept short and its scope narrow. Since this date, the scope of Republic Day has been expanded and great efforts have been made to celebrate it with enthusiasm throughout the country.

Bitlis was one of the cities where Republic Day celebrations were held carefully during the Single Party period. Eid celebrations were held within the framework of the programs prepared by the committee formed in accordance with the instructions sent from the CHP General Secretariat. Celebrations in Bitlis were not limited to the center, but were held in districts, villages and sub-districts with the participation of the public and official authorities. Participation in the celebrations was ensured at the highest level, and poems were read, speeches were made, torchlight processions and balls were organized during the day and night events. Importance was given to the participation of the villagers in the celebration ceremonies, and efforts were made to integrate the state and the people through these celebrations.

Keywords: Single Party Era, National Holiday, Bitlis, Republic Day.

Giriş

Millî bayramlar, toplum bireylerini ortak duygu ve ideoloji etrafında birleştiren önemli unsurlar arasında yer alır. Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet döneminden itibaren millî bayramlar kutlanmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde başlayan millî bayram kutlama anlayışı Ankara Hükümeti tarafından da sürdürülmüştür. Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla egemenliğin millette olduğu gösterilmiş ve meclisin açıldığı 23 Nisan gününün Millî Bayram (TBMM ZC, D:I, C:10, İ:24, s.74; Ceride-i Resmiye, 2 Mayıs 1337, S: 13, s.4.), Saltanatın kaldırıldığı 1 Kasım günü Hâkimiyet Bayramı olarak kabul edilmişti (TBMM ZC, D:II, C:3, İ:41, s.15-16). Yeni kurulan devletin rejimi 29 Ekim 1923 tarihli kanun ile “Cumhuriyet” olarak kabul edilmişti. 29 Ekim'i 30 Ekim'e bağlayan gece yarısında meclis kararı ile bütün yurttaki top atışı yapılmak suretiyle kutlama yapılmıştı. 26 Ekim 1924'te çıkarılan kararname ile meclisin Cumhuriyeti ilan etme kararı aldığı gün olan 29 Ekim gününün özel bir törenle kutlanmasını kararlaştırmıştı (BCA, 03.18.01.01.11.48.17; BCA, 030.18.01.01.24.23.12.).

Cumhuriyetin birinci yılında yapılan kutlamalar, daha sonraki yıllarda yapılacak kutlamalar için örnek olmuştu. Bu kutlamaların özünde Cumhuriyet sayesinde Türk insanının kendi benliğini bulabilmesi üzerinde durulmuş, daha çok genç olan cumhuriyete hangi aşamalarla ulaşıldığı, halkın bu yeni düzenden ne kadar hoşnut olduğu, yüzyıllarca yaşanan saltanat idaresinin kötülükleri ve artık kötü günlerin gerilerde kaldığı hususları vurgulanmıştı (Bolat, 2007, s.71.).

Hariciye Vekâleti'nin 9 Kasım 1924'te Cumhuriyetin ilan günü olan 29 Ekim'in cumhuriyet ve milletin “*Millî Bayramı*” olarak kabulü ve duyurulması konusundaki teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyeti, 14 Aralık 1924'te yaptığı toplantıda, 29 Ekim'in millî bayram olarak kabulü için bir kanunun çıkarılması gerektiğini ifade etmişti (BCA, 030.18.01.01.12.62.13.). Bunun üzerine hükümet, 8 Şubat 1925'te bir kanun teklifi hazırlayarak meclise sunmuştu (BCA, 030.18.01.01.12.75.6; TBMM ZC, D:II, C: 18, İ:106, s.165-166.). Mecliste yapılan tartışmalar sonunda 19 Nisan 1925'te “*Cumhuriyetin İlanına Müsadif 29 Teşrinievvel Günün Millî Bayram Addi Hakkında Kanun*” kabul edilmişti. Kabul edilen kanunun 1. maddesiyle Türkiye içinde ve dışında devlet adına “Millî Bayram” merasiminin Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim gününde yapılacağı kesinleşmişti (BCA, 51.0.2.13.2; Resmî Ceride, 23 Nisan 1341, S:96, s.129.). Bundan sonra yapılacak millî bayram hazırlıklarında adı geçen kanunun esasları dikkate alınmıştı (BCA, 30.18.01.01.13.23.19; BCA,

51.0.2.13.2; BOA, TS.MA.e. 1327.29.) Böylece Cumhuriyet Bayramı, Türkiye içinde ve dışında devlet adına tören yapılacak tek millî bayram olmuştur (BCA, 51.0.2.13.2; Resmî Ceride, 23 Nisan 1341, S:96, s.129.).

Cumhuriyetin 10. yıl dönümünü çok büyük ve kapsamlı bir şekilde kutlamak amacıyla 11 Haziran 1933'te 12 maddeden oluşan bir kanun kabul edilmiştir. Kanunla, Cumhuriyetin ilânının 10. yıl dönümü kutlamalarının üç gün süreceği ve bu günlerde resmî dairelerin tatil olacağı belirtilmiştir. Kutlama işleri için merkezde Başvekâlete bağlı bir yüksek komisyon ve vilâyetlerde yine bu işle meşgul olacak komite ve heyetler oluşturulmuştur (BCA, 30.18.01.02.37.50.8; Resmî Gazete, 26 Haziran 1933, S:2437, s.2785; Resmî Gazete, 23 Teşrîn-i Evvel 1933, S:2536, s.3169). Oluşturulan heyetlerin görev ve çalışmaları hakkında 6 Temmuz 1933'te bir kararname çıkarılmıştır (BCA, 490.01.1150.36.1.). Bu tarihe kadar yapılan Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının kapsamı oldukça sınırlı olup bütün faaliyetler neredeyse bir güne sığdırılmıştı (Demir, 2015, s.40). 1933'te çıkarılan kanun ve kararnamele doğrultusunda kutlamaların kapsamı genişletilmiş ve süresi uzatılmıştır.

Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında, 10. yıl kutlamalarının ayrı bir yeri ve önemi olmuştur. Devlet bütün gücü ve enerjisiyle, bu kutlama törenlerine büyük önem vermiştir. Tüm yurttan, bayram kutlama törenlerinin yapıldığı yerlere "Cumhuriyet Meydanı" adı verilmişti. Bu anlamda isim konma merasimleri yapılmıştır. 10. yıl kutlamalarının tüm ülkede köylere varıncaya kadar kutlanması hedeflenmiş ve yapılan hazırlıklar sonrasında tüm yurttan büyük bir coşkuyla kutlanmıştır. Cumhuriyetin 10. yıl kutlamaları daha önce yapılan bayram kutlamalarından çok daha geniş bir şekilde organize edilmiş ve daha sonra yapılacak kutlamalara örnek teşkil etmiştir (Haykır ve Çevik, 2014, 334).

Cumhuriyetin 10. yıl dönümü kutlamaları kapsamında Gazi Mustafa Kemal Paşa, cumhuriyet meydanını dolduran halka vazifeler veren ve yeni hedefler gösteren bir nutuk vermiştir. "Onuncu Yıl Nutku" olarak bilinen nutukla birlikte "Onuncu Yıl Marşı" da bestelenerek her yerde okunmaya başlanmıştı. Gazi, nutkunda; "Türk milleti! Ebediyete akıp giden her on senede, bu büyük millet bayramını, daha büyük şerefle, saadetle huzur ve refah içinde kutlamayı, gönülden dilerim" (Hakimiyeti Milliye, 30 Birinci Teşrin 1933) ifadesini kullanmış ve her 10 senede bir, bu büyük millet bayramının en büyük ve en coşkulu törenlerle kutlanması Türk milletinin almış olduğu millî görevlerden biri olmuştur (Van Postası, 30 Ekim 1953.).

Cumhuriyet ve inkılâbın anlamı, 10 yıllık cumhuriyetin yeni devlete getirdiği iyiliklerini cumhuriyet bayramı vesilesiyle yurt içinde ve dışında halka telkin etmek amacıyla Halk Kürsüleri kurulmuştu. Halk Kürsüleri'nde bayram günleri boyunca millî duyguların uyandırılması noktasında konferanslar verilmişti (BCA, 490.01.83.310.1.).

1935'te, Cumhuriyet bayramının daha canlı ve coşkulu kutlanması için CHP Genel Sekreterliği tarafından bir kutlama talimatnamesi hazırlanmıştı. 10. yıl kutlamalarından da istifade edilerek hazırlanan kutlama talimatname yurt içinde ve dışındaki bütün ilgililere gönderilmişti (BCA, 490.01.14.73.4; Türk Diplomatik Arşivi, 506.42803.193029.230; 1935 Öğreneği, s.5.).

Hükümet, 27 Mayıs 1935'te "*Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanunu*"nu kabul ederek Millî Bayramlar konusunda yeni bir düzenlemeye gitmiştir. Bu kanunda; Millî Bayram yalnız Cumhuriyetin ilân edildiği 29 Ekim günü olduğu, Türkiye'nin içinde ve dışında devlet adına yalnız o gün tören yapılacağı ve bayramın 28 Ekim öğleden sonra başlamak üzere 29 ve 30 Ekim günlerinde de devam edeceği hususlarına yer verilmiştir. Kanunla Türkiye'de daha önce kutlanan ve Meşrutiyet'in ilan günü olan "*Hürriyet Bayramı*" ile Saltanatın kaldırıldığı gün olan "*Hâkimiyet Bayramı*", millî bayramlar arasından çıkarılarak kutlanmalarına son verilmiştir. Ayrıca Millî Egemenlik, Bahar, Zafer, Şeker ve Kurban bayramları ile Yılbaşı günleri resmi tatil olarak ilan edilmişti (TBMM ZC, D:V, C:3, İ:31, s.302-304; Resmî Gazete, 1 Haziran 1935, S:3017, s.5262.).

Tek Parti Döneminde Bitlis'te Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Bitlis, Doğu Anadolu'yu Güneydoğu Anadolu üzerinden Basra Körfezi ve Akdeniz'e bağlayan, Güneydoğu Toroslar arasında tek ve önemli bir merkezdir (Bitlis, 1985, s.406.). Bitlis, yılın her mevsiminde işlek bulunan ve seviyeye elverişli durumdaki Van-Diyarbakır-Halep-İskenderun yolu üzerinde bulunmaktaydı (Ermeni Komiteleri, 2008, s.134.). Kısacası Bitlis ticaret ve seyahatin önemli bir geçiş noktasını oluşturmaktaydı. Bitlisin bu konumu nedeniyle tarih boyunca devletlerin sahip olmak istediği bir şehir olmuştur. Ruslar, Birinci Dünya Savaşı'nda daha önce İngilizler ve Fransızlarla Çanakkaale üzerinden irtibat kurmaya çalışmış fakat başarılı olamamıştı. Bu nedenle irtibatı buradan sağlamaya çalışmış ve savaş esnasında Ermenilerin isyanlarından da faydalanarak Bitlis'e doğru ilerlemiş ve 3 Mart 1916'da şehri işgal etmiştir. Rusların bölgedeki işgalleri ve Ermeni isyanları nedeniyle Erzurum, Van, Bitlis ve çevredeki vilâyetlerden 50 binden fazla kişi göç ederek (Kansu, 1986, s.7). Diyarbakır ve daha batıdaki vilâyetlere sığınmıştı (BOA, DH-ŞFR,

D. No: 538, G. No: 25). Bitlis Vilâyeti'nin düşman işgaline uğrayan kesimleri Rus ve Ermenilerin yaptıkları katliam dolayısıyla büyük nüfus kaybına uğramış ve şehir nüfusu birkaç yüz kişiye düşmüştü (Erdeha, 1975, s.157). Birinci Dünya Savaşı ve işgal yılları ifade edildiği gibi Bitlis için ağır bir yıkım olmuştu. Bu nedenle şehir stratejik konumu dışındaki bütün vasıflarını kaybetmiş bir şekilde Cumhuriyet dönemine girmiştir (Özdağ, 2021, s.80).

Cumhuriyet döneminde stratejik konumundan dolayı Bitlis'in vilâyet statüsü devam ettirilmiştir. Bitlis Cumhuriyet rejimi için doğuda önemli bir merkez olmuştu. Cumhuriyet idaresinin Bitlis ve işgale uğrayan yerleri ne şekilde devraldığı bir gazetede şu şekilde ifade edilmişti; *"Zedelenmiş, örse-lenmiş, mamur müreffeh bir doğu mıntıkası yerine, efradının yarısından çoğu hedr olmuş, mamureleri zir ü zebr edilmiş, sanat müesseseleri yıkılmış bir vatan parçası, tam manasıyla bir bedbaht beldeler manzumesi devir almıştır"*. (Tok, Son Posta 3 Birinci Teşrin 1937).

Cumhuriyet değerlerini ve yapılan inkılâpları halka anlatmak ve onlara benimsetmek amacıyla her türlü vasıttan yararlanılmıştı. Bu bağlamda millî bayramlar önemli bir vasıta olarak görülmüştü. Bitlis, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının coşkulu yapıldığı önemli vilâyetlerden olmuştur. 1925'te Cumhuriyet Bayramının 2. yıl dönümü münasebetiyle vilâyet ve kazalardan TBMM'ye Cumhuriyeti kutlayan yazılar gönderilmişti. Bitlis Vilâyeti de kutlama yazıları gönderen yerler arasında yer almıştı (TBMM ZC, D:II, C:19, İ:2, s.21.).

Bitlis, yaşadığı işgal ve yıkımın etkilerini üzerinden atamamıştı. Bütün çabalara rağmen şehir Cumhuriyetin ilk yıllarında kendini toparlayamamıştı. Başvekâletçe hazırlanan teklif 16 Mart 1929 tarihinde TBMM'ye gönderilirken gerekçeli raporda; *"Umumi harpten evvel büyükçe bir kasaba olan Bitlis; gerek harp tahribatı ve ahalisinin üçte ikisinin hicreti dolayısıyla halen içtimaî ve iktisadî hayat sönük ve eski ehemmiyetini tamamen kaybetmiş bir haldedir... Binaenaleyh vilâyet merkezinin idarî, iktisadî, askerî nokta-i nazar-dan mühim ve vasi bir mıntıkanın tam ortasında bulunan ve her türlü medenî inkişafa müsait olan Muş'a naklinde bir zaruret ve ihtiyaç-ı kat'i mevcuttur"* şeklinde ifadeler yer almıştır (TBMM ZC, D:III, C:12, İ:75, (2.6.1929), S. Sayısı:247, s.1; Özdağ, 2023, s.463-484). Bu nedenle 2 Haziran 1929 tarih ve 1509 Sayılı "Muş Vilâyeti Teşkiline Dair Kanun" ile Bitlis, vilâyet haline getirilen Muş'a bağlanmıştır (TBMM ZC, D:III, C:12, İ:75, s.262; TBMM KM, D. III, C:7, 1929, s.940; Resmî Gazete, 11 Haziran 1929, S:1213, s.7518; Bitlis İl Yıllığı, 1967, s.15.).

Cumhuriyetin ilk yıllarında Bitlis'te yapılan bayram kutlamalarında cumhuriyet rejimini benimsetme ve halkta birlik ve vatanperverlik duygularını güçlendirmeye yönelik faaliyetlere ağırlık verilmişti. 1929'tan itibaren Muş'un bir kazası olan Bitlis'te Cumhuriyetin yıl dönümlerinde yapılan kutlamalarda Umumi Müfettişlikler de rol oynamıştı. Umumi müfettişlikler asayiş ve bayındırlık dışında bölgelerinde çeşitli spor dallarını halka tanıtmak, halkta spor merakını uyandırma ve birlikte hareket etme duygularının yerleşmesini sağlamaya çalışmıştır. Birinci Umumi Müfettişlik bölgesi içinde yer alan Bitlis'te de halkın birlik ve beraberlik duygularının pekişmesi ve Cumhuriyet idaresini benimsemesi için birtakım sportif faaliyetler yapılmıştı. Müfettişlik, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarını yapacağı faaliyetler için önemli bir vasıta olarak görmüştü. Bu bağlamda, 1931 yılı Cumhuriyet Bayramı kutlamaları kapsamında "Müfettişlik Kupası Müsabakaları" düzenlenmişti. Müsabakalara Bitlis, Muş, Van, Siirt ve Diyarbakır'dan sporcular katılmıştı. Diyarbakır'da toplanan söz konusu şehirlerin futbolcu ve atletlerinin mücadelesine halk büyük ilgi göstermişti (Milliyet, 25 Teşrin-i Evvel 1931.).

1932 yılı Cumhuriyet bayramı kutlamalarının coşkulu bir şekilde yapıldığı yerden biri de Bitlis'ti. Muş'un bir kazası konumunda olan Bitlis'te Cumhuriyet bayramının dokuzuncu yıldönümü kutlama hazırlıkları günler önceden başlamıştı. Bitlis sokakları bayraklarla, defne dallarıyla donatılmıştı. Cadde ve sokakları dolduran halk oldukça coşkulu bir şekilde Cumhuriyet Bayramı törenlerine katılmıştı. Törenlere katılan asker, memur, halk ve öğrenciler bayram kutlamalarının kapsamlı ve anlamlı geçmesini sağlamışlardı. Halk Kürsüleri bayram boyunca faaliyetlerini sürdürmüş ve bu bağlamda Ortaokul Türkçe Öğretmeni Reşit Bey, Cumhuriyetin anlamı ve değeri üzerinde heyecanlı bir nutuk vermişti (Son Posta, 30 Teşrin-i Evvel 1932.).

1933'te Cumhuriyetin 10. yıl dönümü kutlamaları, bütün yurttaki olduğu gibi Bitlis'te de geniş katılımlı ve coşkulu bir şekilde yapılmıştır. 28 Ekim öğle saatlerinden itibaren Cumhuriyet Meydanı ve resmi binaların süslenme işleri tamamlanmıştı. Cadde ve sokaklar temizlenmiş ve gece yapılacak etkinlikler için elektrikle aydınlatılmıştı. Bayramın ikinci günü de neşe ve heyecanla geçmişti. Öğleden önce kırsal, hastaneler ve hayır kurumlarına bayram kutlama komitesi tarafından ziyaretler yapılmıştı. Ziyaret esnasında hastanede bulunanlara şekerlemeler, kırsal bulunan askerlere de sigara ve şekerlemeler ikram edilmişti. Şehrin birçok yerinde halk eğlenceleri, asker ve öğrencilerin spor yarışları heyecanla devam etmişti. Akşam asker, öğrenci ve halkın katılımıyla bir fener alayı düzenlenmişti. Gece Kaymakam Fahri Bey'in verdiği balo sabaha kadar sürmüş ve çok coşkulu geçmişti (Cum-

huriyet, 2 Teşrinisani 1933.). Vilâyet merkezi olan Muş'ta, şehir merkezi ve Muş Ovası'nın belli noktalarında elektrikle yapılan aydınlatmalar eşliğinde gündüz ve gece yapılan etkinliklerle bayram kutlanmıştı. Halkevi tarafından, "Yarım Osman" piyesi sahnelenmiş ve Cumhuriyet konulu konferanslar verilmişti (Cumhuriyet, 1 Teşrinisani 1933). Bitlis Belediye Başkanı Sabri Bey, 1934'te Cumhuriyet bayramının 11. yıl dönümü kutlamaları kapsamında TBMM'ye kutlama telgrafları çekmişti (TBMM ZC, D:IV, C:25, İ:1, s.2.).

Başvekil İsmet İnönü 1935 yaz aylarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaptığı incelemeler kapsamında 7 Temmuz 1935'te Bitlis'i ziyaret etmişti. Şehir hakkında yaptığı tetkiklerden sonra hazırlayıp Atatürk'e sunduğu raporunda (CB Arşivi, Arşiv No: A-IV-3, D. No: 51, F: 100-104; BCA. 030.10.13.75.34); Bitlis hakkında şu değerlendirmeleri yapmıştı; *"Bitlis, vilâyet merkezi halinden çıktıktan sonra düşmeye başlamıştır... Bitlis, Hizan ve Mutki arasında suni olarak devlet kuvveti ile vücuda getirilmiş bir Türk şehri ve merkezidir. Yine ancak devlet tedbiri ile bir Türk merkezi olarak durabilir... Bitlis olmasaydı bizim onu yaratmamız icap edecekti. Bu mülahazanın neticesi şudur: Bitlis'i kuvvetli bir merkez olarak bir Türk yuvası ve kalesi halinde tutmalıyız... Etrafındaki bir iki kaza ile Bitlis Vilâyeti'ni süratle iade etmeliyiz"* (Öztürk, 2007, s.31). İnönü'nün raporundan sonra yapılan çalışmalarla 1929'da oluşturulan Muş Vilâyeti'ne kaza olarak bağlanan Bitlis, 25 Aralık 1935 Tarih ve 2885 Sayılı Kanun'la tekrar vilâyet haline getirilmiştir (TBMM ZC, D:V,C:7, İ:21, s.173; Bitlis İl Yıllığı, 1967, s.15.). 4 Ocak 1936 tarih ve 3197 sayılı Resmî Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren bu kanunla Bitlis Merkez, Mutki, Ahlat, Hizan ve Kotum ilçelerinden müteşekkil Bitlis Vilâyeti kurulmuştur (TBMM ZC, D:V,C:7, İ:21, s.173; Özdağ, 2022, s. 980-1020). Bitlis'in tekrar vilâyet merkezi yapılmasında; *"şehrin kuvvetli bir Türklük merkezi olması ve civarındaki dağlı köylülerle daima münasebatta bulunarak temsil rolünü layıkıyla yapabilmesi"* gerekçeler olarak gösterilmişti (TBMM ZC, D:V, C:7, İ:21, S. Sayısı:57, s.1-2).

1935 yılı Cumhuriyet bayramının 12. yıl dönümünde yapılan kutlamalara Bitlis, çeşitli etkinliklerle katılmıştı. Bir yıl önce kurulan Bitlis Halkevi tarafından, bayram kutlamaları kapsamında müsamereler tertip edilmişti. Müsamerelerde halkın *"millî birlik"* duygularının uyandırılması ve kültür seviyesi yükseltilmesi amaçlanmıştı. (BCA, 490.01.982.807.2.).

Bitlis tekrar vilâyet statüsünü kazandıktan sonra ilk Cumhuriyet bayramını 1936'da kutlamıştı. Kutlamaları düzenleyen komiteler yeni atanan Vali Hasan Fehmi Suerden'in başkanlığında faaliyetlerini sürdürmüştü. Vali

aynı zamanda Halkevi Başkanlığı görevini de üstlenmişti. Vali Hasan Fehmi Bey başkanlığında bulunan İl Yönetim Kurulu, düzenli toplantılar yaparak, biriken halkevi işlerinin bitirilmesi için çalışmış ve Cumhuriyet bayramında Halkevi'nin kutlamalara daha aktif katılmasını sağlamıştı (BCA, 490.01.982.807.2.).

Bitlis, Cumhuriyetin 14. yıl dönümü kutlamalarına önceki yıllara göre daha kapsamlı bir programla katılmıştı. 2 Kasım 1937'de CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen yazıda; Cumhuriyetin 14. yıl dönümü kutlamalarının kutlama talimatnamesine göre yapıldığı ifade edilmiştir. Buna göre vilâyet merkezinde, kazalar ve nahiyelerde bayram kutlama işinin düzenlenmesi için valinin başkanlığında ordu komutanı, CHP İl Başkanı, Belediye Başkanı ve Halkevi başkanından bir komisyon oluşturulmuştu. Komisyon, bayramdan on gün önce geniş katılımın sağlanması ve bayram günlerinde yapılacak eğlencelerin şekillerini ihtiva eden bir program hazırlamış ve ilgili birimlere göndermişti. Bayramın birinci günü olan 28 Ekim 1937'de cadde ve meydanlara vecizeler astırılmış ve taklar kurulmuştu. Bayramdan önce Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından yoksul çocuklara yeni elbise verilmişti. Bayram günü herkes yeni ve en temiz elbiselerini giyerek törene katılmıştı. Cumhuriyet Meydanı bayramdan önce temizlettirilmiş, yollar düzeltilmiş ve donatılmıştı. Törenin düzeni ve halkın istirahatini temin için bu alanın krokisi yaptırılmış, krokide törene katılacakların duracakları yerler işaretlenmişti. Bayram günlerinde ve gecelerinde şehir ve resmi mahaller elektrikle aydınlatılmıştı. Çocuklara ilgilerini çekecek şekilde Cumhuriyeti hatırlatıcı gösteriler tertip edilmişti. Bayram günleri çarşı ve mahaller bayraklarla süslenmiş ve bu yılın cumhuriyetin 14. yılı olduğunu anlatmak üzere "14" rakamı her vecizenin üstüne kalın harflerle yazılarak şehrin göze çarpan yerlerine konulmuştu. Bayramda şehirdeki bütün halk tören ve eğlencelere katılmıştı. Bayramda törene katılmak için gelen köylülere öğle yemeği verilmiş ve onlara bu vesile ile cumhuriyetin feyizleri ve umdeleri anlatılmıştı (BCA, 490.01.1142.7.1.).

Bayramın ikinci günü olan 29 Ekim'de sabah valilikte devlet adına kutlama töreni yapıldıktan sonra vali ve ordu komutanı Cumhuriyet Meydanı'na gitmiş ve törene katılanların bayramları kutlandıktan sonra öğrenciler tarafından İstiklâl Marşı okunmuştur. Marştan sonra krokide belirlendiği şekilde askeri kıtalar, malul gaziler, öğrenciler, polis, jandarma, futbol takımı, cirit ve atlı spor kulübü ile bu kulübün organize ettiği yüz kadar atlı köylü sıra ile geçit törenine katılmıştır. Geçit töreninden sonra Belediye Parkı'nda bulunan Atatürk büstüne çelenkler konulmuştu. Çelenk koyma töreninden sonra programa göre eğlenceler yapılmış, davul zurna eşliğinde yerel oyunlar oy-

nanmış ve Halk Kürsüleri'nde günün anlam ve önemi üzerinde konferanslar verilmişti. Gece lüks ve radyom lambaları ile meşaleler eşliğinde bir fener alayı düzenlenmiştir. Bayram gecelerinde şehrin her köşesi ve minareler aydınlatma tertibatı ile donatılmış ve gece şenliklerinin güzelliğini ve coşkunluğunu artırmak için havai fişekler kullanılmıştı (BCA, 490.01.1142.7.1.). Bayramın son günü olan 30 Ekim akşamında da müsamereler tertip edilmişti. Programda yer almasına rağmen havanın yağmurlu olması nedeniyle cirit ve at oyunları yapılamamıştır (BCA, 490.01.1142.7.1.). Genel itibariyle bayram, vilâyetin her tarafında halkın samimi duygu ve alakasıyla kutlanmıştır.

Bitlis'te Cumhuriyetin 15. yıl dönümünü kutlamak için gereken hazırlıkların yapılması amacıyla Vali Rıfat Şahinbaş başkanlığında bir komite oluşturulmuştu. Komite, vilâyet merkezi, kaza ve nahiyelerde bayram kutlamasının geniş katılımı ve coşkulu geçmesi için bir kutlama programı hazırlamıştı. Vali tarafından 20 Eylül 1938'de CHP Genel Sekreterliği'ne Cumhuriyet Bayramı Kutlama hazırlıklarına 6 Ağustos 1938'de başladıklarını, komitelerin kurulduğunu ve hazırlanan programı içeren bir rapor gönderilmişti (BCA, 490.01.1142.7.1.). İktisat Vekâleti, bayramın daha geniş katılımı ve coşkulu kutlanmasının kolaylaştırılması için merkezi Tatvan'da bulunan Van Gölü İşletme İdaresi'nde Van Gölü'nde çalışan gemilerin gidiş ve dönüş biletlerinde yüzde 50 oranında indirim uygulamıştı (BCA, 490.01.4.19.13.).

Bitlis Halkevi de Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında çok aktif bir şekilde yer almıştı. Halkevi Köycülük Şubesi tarafından bayramdan önce civar köylere geziler düzenlenmişti. Köylülerle kurulan temas neticesinde köylülerin bir kısmı şehre davet edilmiş ve törenlere katılmaları sağlanmıştı. Törene katılan köylülerin yemek ve barınma ihtiyaçları da Halkevi tarafından karşılanmıştı (Son Posta, 24 Nisan 1938.).

Dâhiliye Vekâleti tarafından 15 Ekim 1938'de valilere gönderilen yazıda; *"Vilayetiniz içinde ve halkevinizde çıkan gazete ve mecmuaların mahalli imkân ve vasıtalarından istifade edilerek o gün için bu maksada hizmet edecek şekil ve mahiyette çıkarılmasına gayret etmenizi rica ederim"* (BCA, 490.01.4.19.13.), ifadesine yer vermiş ve bayrama özel baskıların yapılmasını istemişti. 1938'de Bitlis'te yayınlanan tek gazete olan Yurd Yolu'nda, millî bayramlara gereken önem verilmiş ve Cumhuriyet ideolojisi geniş şekilde işlenmişti. Gazete, Cumhuriyet Bayramı için özel bir baskı yapmıştı. Yapılan yeni baskıda cumhuriyetin eserleri, büyüklüğü ve önemini anlatan yazıların yanında Bitlis'te bayramın nasıl kutlandığı, yapılan konuşmalar ve törenlere yer verilmişti ("Cumhuriyet Bayramı"; Yurd Yolu, 29 İlk Teşrin 1938.). Gazete Mustafa

Kemal Atatürk'ün vefatından sonra, İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçildiğinde, *"Var olsun millet, yaşasın cumhuriyet"*(Yurd Yolu, 12 İkinci Teşrin 1938.), manşeti ile yayınlanmış ve özel günlere gereken hassasiyeti göstermişti.

Cumhuriyetin 16. yıl dönümünü kutlamak amacıyla Bitlis'te hazırlıklar yapılmış ve önceki yıllarda yapılan program dâhilinde kutlamalar coşkulu bir şekilde yapılmıştı. Bu yılki kutlamalara yerel basının büyük bir ilgi gösterdiği görülmektedir. Yurd Yolu gazetesi bugüne özel bir baskı yapmıştı. Gazete başlık olarak *"Bundan on altı yıl evvel bugün Cumhuriyeti ilan ettik. Türk ulusu büyük bayramın kutlu olsun. Büyük Atamız sana sonsuz şükran, minnet, saygı,"* (Yurd Yolu, 29 Birinci Teşrin 1939) cümlelerini kullanmıştı. Görüldüğü gibi gazetede Atatürk'e duyulan hayranlık ve şükran büyük bir hassasiyetle aktarılmıştı. Gazetenin 3 Kasım 1939 tarihli nüshasında yayımlanan "Cumhuriyet Perisi" başlıklı köşe yazısında; *"Böyle bir mamureyi ancak ve ancak Cumhuriyet idaresi kurar. Onda hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. Cumhuriyet tabiatın idaresidir. Görürüz ki kurtlar kuşlar bile cumhuriyetçidirler. Arılar kendi içlerinden bir kudretli baş seçerler ve onun emir ve kumandası altında tek vücut gibi hareket ederler. Yalnız tabiatın şu kanununu da arz edeyim ki bu dünyada esaret ölmez, kalıp değiştirirmez. Çünkü saltanat esaretinden kurtulduk, şimdi de Cumhuriyet perisinin cazibesine tutulduk"*, (Yener, Yurd Yolu, 3 İkinci Teşrin 1939) ifadesine yer verilmişti.

Cumhuriyetin Yıl Dönümünü Kutlama Yüksek Komisyonu'nun vilâyetlere gönderdiği talimatnameler doğrultusunda yapılan eserlerin açılış ve yapılacak yeni işlerin temel atma törenlerinin bayram günlerinde yapılması kararlaştırılmıştı. Bu sayede bütün bu eserlerden istifade edecek olanların cumhuriyeti ve onun Türkiye'de kemale gelişini hatırlayacağı belirtilmişti (BCA, 490.01.1150.36.1.). Bu bağlamda Ağustos 1939'da inşa edilen Bitlis Halkevi'nin yeni binasının resmî açılışı Cumhuriyetin yıl dönümü olan 29 Ekim 1939'da düzenlenen törenle yapılmıştı (Aydın Tarihi, S: 71, İlkteşrin 1939, s.25; Yurd Yolu, 3 Ağustos 1939.). Aynı şekilde Bitlis ve Muş'un kaliteli tütünlerinin işlendiği Bitlis Tütün Fabrikası'nın yeni binasının inşası 1939 yılının yaz aylarında tamamlanmış ve resmî açılışının Cumhuriyet bayramında yapılması kararlaştırılmıştı (Son Posta, 19 Mayıs 1939.).

Cumhuriyetin 17. yıl dönümü kutlamaları yurdun her yerinde olduğu gibi Bitlis'te de coşkulu bir şekilde gerçekleşmişti. Vali Hulusi Devrim tarafından 16 Aralık 1940'ta CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen yazıda; Cumhuriyetin 17. yıl dönümü kutlama talimatnamesine uygun olarak oluşturulan komisyon tarafından bir program hazırlandığını belirtmiştir. Bu program

çerçevesinde bayramın birinci günü olan 28 Ekim 1940 öğleye kadar şehirde bulunan resmi ve hususi bütün binalar Türk ve parti bayrakları ile süslenmiştir. Bayram boyunca akşam ve gece saatlerinde yapılacak kutlamalar için şehrin cadde ve sokakları belediye tesislerinden sağlanan elektrikle aydınlatılmış ve gece etkinliklerinin daha güzel geçmesi sağlanmıştı (BCA, 490.01.1142.7.1.).

Bayramın ikinci günü olan 29 Ekim'de saat 9.30'da Cumhuriyet Meydanı'ndaki törene asker, memurlar, öğrenciler, şehirde bulunan cemiyetler, halk ve millî kıyafetlerle gelen 100 atlı köylü katılmıştı. Buradaki törene İstiklal Marşı okunarak başlanmıştı. Marştan sonra halkevi, belediye, öğrenciler, halk ve köylüler adına uygun görülen gençler bu günün anlam ve önemini belirten konuşmalar yapmıştı. Bundan sonra öğrenci ve halkın katılımıyla Onuncu Yıl Marşı okunmuştu. Valilik ve törene katılanlar tarafından Atatürk büstüne çelenkler konulmuş ve öğrenciler Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi'ni okumuştular. Daha sonra programda tespit edilen sıra ile geçit töreni yapılmıştır. Aynı gün saat 14'ten itibaren şehrin muhtelif yerlerinde eğlenceler ve şenlikler düzenlenmişti. Şehrin önemli noktalarında kurulan Halk Kürsüleri'nde halkevi hatipleri ve öğrenciler söylevler vermişlerdi (BCA, 490.01.1142.7.1.).

Akşam asker ve halk tarafından bir fener alayı düzenlenmiş ve eğlenceler uzun müddet devam etmişti. Saat 20'de halkevi salonunda hükümet adına davetlilere balo verilmiş ve baloya köylüler, kadınları ile birlikte iştirak ettirilmiş ve davetli köylülerin yiyecek ve barınma ihtiyaçları karşılanmıştı (BCA, 490.01.1142.7.1.). Belirtildiği gibi 1940 yılındaki Cumhuriyet bayramı Bitlis'te geniş katılımlı bir şekilde kutlanmıştı. Halk erken saatlerden itibaren kutlamaların yapıldığı Cumhuriyet Meydanı'nda toplanmış ve yerel oyunlarla bayramı kutlamıştı. Bitlis Halkevi Sosyal Yardım Şubesi de 17. yıl dönümü kutlamalarında önemli görevler üstlenmişti (BCA, 490.01.982.807.2.).

Bitlis'te Cumhuriyet bayramının 18. yıl dönümünün layık olduğu şekilde kutlanması için 15 Ekim 1941'de Vali Hulusi Devrimer'in başkanlığında Alay Komutanı Hamdi Koyutürk, Halkevi Reisi ve Maarif Müdür Vekili Nedim Erkut, Belediye Reisi Suphi Mentesh'ten oluşan komisyon toplanarak talimatnameye uygun bir kutlama programı hazırlamıştır. Hazırlanan program CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilmiş, Bitlis'teki resmî dairelere talimat yazılmış ve gazete ilanı ile bütün Bitlis halkına duyurulmuştu (BCA, 490.01.1142.7.1.). 29 Ekim 1941'de saat 9'da vilâyet makamında bayram tebrikleri vali tarafından kabul edilmişti. Saat 10'dan itibaren memur, asker, öğrenciler, cemiyetler ve halk, Cumhuriyet Meydanı'nda toplanmaya başla-

mıştı. Halkevi tarafından merkeze yakın köylerden törene katılmak üzere davet edilen köylüler de Cumhuriyet Meydanı'nda hazır bulunmuştu. Buradaki törene İstiklal Marşı ile başlanmıştı. Atatürk ve Cumhuriyet üzerine yapılan konuşmalardan sonra vali, askerler, öğrenciler, halkevi, belediye ve cemiyetler törenle Atatürk büstüne çelenkler koymuştu. Burada Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi ile Millî Şef İsmet İnönü'nün millete beyannamesi okunmuş ve geçit töreni yapılarak öğleden önceki kutlamalar bitirilmişti. Öğleden sonra belediye önünde toplanan halk davul ve zurna eşliğinde yerel oyunlar oynamıştı. Akşam saat 18'de geniş katılımlı bir fener alayı düzenlenmiş ve saat 20'de vali tarafından Halkevi salonunda bir balo verilmişti (BCA,490.01.1142.7.1.). Doğu Anadolu'nun uzak ve az gelişmiş bir şehri olan Bitlis'te halkın yabancı olduğu balonun düzenlenmiş olması ilginç bir durum oluşturmuştu (Yuca, 2015, s.207). Bitlis Halkevi, Cumhuriyet bayramı 18. yıl dönümü kutlamalarında aktif rol oynamıştı. Halkevi, kutlama etkinliklerinin düzenlenmesi, günün anlam-önemiyle ilgili konferansların verilmesi ve müsamerelerin düzenlenmesini sağlamıştı. Halkevinin düzenlediği müsamerelerde özellikle "Millî Birlik" konusu üzerinde durulmuştu (BCA. 490.01.995.845.1.). Bayram boyunca belediye önünde, pazar yerinde ve Halkevi bahçesinde kurulan Halk Kürsüleri'nde Halkevi tarafından seçilen hatipler söylevler vermişti. Böylece Cumhuriyet bayramının 18. yıl dönümü, kutlama talimatnamesine göre hazırlanan programla güzel ve neşeli bir şekilde kutlanmıştı (BCA, 490.01.1142.7.1.). Ayrıca 1941 yılı Bitlis'in Birinci Dünya Savaşı'nda düşman işgalinden kurtuluşunun 25. yıl dönümü olması hasebiyle şehir baştanbaşa bayraklarla süslenmişti. Gece etkinlikleri için her taraf elektrik tesisatıyla aydınlatılmıştı. Bitlis halkı düzenlediği törenlerle şehri düşman işgalinden kurtaran Atatürk ve silah arkadaşlarını sevgi ve saygıyla anmıştı (Cumhuriyet, 10 Ağustos 1941.).

1942 yılında Bitlis'te Cumhuriyet bayramının 19. yıl dönümü kutlamaları çok geniş katılımlı olmuş ve üç gün devam eden eğlencelerle kutlanmıştı. Valinin başkanlığında toplanan kutlama komitesinin kararları doğrultusunda bütün resmî ve hususi binalar defne dalları ve bayraklarla süslenmişti. Caddeler ve sokaklarda herkesin görebileceği şekilde Cumhuriyet hakkında kısa söz levhaları astırılmıştı. Cumhuriyet ve Atatürk hakkındaki kısa söz levhaları ayrıca bastırılarak kahve, lokanta, mağaza gibi yerlere de dağıtılmıştı. Şehrin uygun alanlarında kurulan taklar Atatürk'ün fotoğrafları ve bayraklarla süslenmişti. Merkeze yakın köylerin halkının kadınlı erkekli bayrama katılması için gerekli davetler yapılmış ve 45 köylü atlarıyla törene katılmıştı. Akşam halkevinde devlet adına verilen baloya kadınlı erkekli köylülerin de

katılması sağlanmış ve bunların yemek ile barınma ihtiyaçları karşılanmıştı. Bayram kutlamaları boyunca havanın yağışlı olması nedeniyle çarşıda ve belediye önünde kurdurulan Halk Kürsüleri'nden istifade edilememişti (BCA, 490.01.1142.7.1.).

Cumhuriyetin 20. yıl dönümünün Bitlis'te geçen yıllardan daha güzel bir şekilde kutlanması için kurulan komite gerekli hazırlıkları tamamlamak üzere toplantılar yapmış ve alınan kararları duyurmuştu (Yurd Yolu, 16 Birinci Teşrin 1943.). Komitenin kararları doğrultusunda resmî ve hususi bütün binalar ve her taraf bayraklarla ve millî renklerle süslenmişti. 29 Ekim'de Cumhuriyet Meydanı'nda halkın yoğun bir şekilde katıldığı bir tören düzenlenmiş ve Atatürk büstüne çelenkler konulmuştu. Akşam halkın katılımıyla bir fener alayı düzenlenmiş ve fener alayından sonra vali tarafından Halkevinde bir balo verilmişti. 30 Ekim'de Halkevi ve ortaokul öğrencileri tarafından birer müsamere tertip edilmişti. Bayram süresince havaların güzel olması, halkın katılımını artırmış ve kutlamaların coşkulu geçmesine ortam hazırlamıştı (Yurt Yolu, 2 Son teşrin 1943.). 20 yaşına giren cumhuriyetin, bu süre boyunca kat ettiği merhalelerle geldiği noktalar bu yılki kutlamalarda özellikle vurgulanmıştı.

Cumhuriyetin 21. yıl dönümü kutlamaları, önceki yıllarda hazırlanan programlar esas alınarak yapılmıştı. Hükümetin aldığı karar doğrultusunda yapılan mimari eserlerin açılış törenleri bayram kutlamalarının yapıldığı günlere denk getirilmişti. Böylece memleketin imarı için sarf edilen emeklerin ne kadar yerinde olduğu elle tutulur, gözle görülür bir şekilde halka sunma ve ona cumhuriyet hükümetinin bu yoldaki başarıları gösterilmeye çalışılmıştı (BCA, 490.01.1152.42.2.). Bu bağlamda Bitlis için de önemli bir ulaşım ve taşımacılık vasıtası olacak Diyarbakır-Kurtalan demiryolunun yapım işleri hızlandırılarak 1944 Cumhuriyet bayramında ulaşım açılmıştı (Ayın Tarihi, S: 131, Birinci Teşrin 1944, s. 4.). Aynı yılın cumhuriyet bayramında Bitlis-Kurtalan arasındaki karayolunun tamamlanması planlanmıştı (TBMM ZC, D:VII, C:10, İ:62, s.316.).

Sonuç

Ankara'da yeni kurulan devletin benimsediği cumhuriyet rejiminin halk tarafından özümsemesi için cumhuriyetin ilk yıllarında her türlü vasıtaya başvurulmuştur. Bu bağlamda millî heyecanı diri tutmak, halka millî kimlik kazandırmak için bayramlar önemli bir vasıta olarak görülmüştür. Cumhuriyet bayramı kutlamaları yeni rejime meşruluk kazandırmak ve devletin halkla bütünleşmesini sağlamak noktasında önemli bir vasıta olmuştur. Cum-

huriyet bayramı 1925 yılından itibaren yurt içinde ve dışında devlet adına törenlerle kutlanan millî bayram olmuştur. Bu tarihten cumhuriyetin 10. yıl dönümü olan 1933 yılına kadar kutlamalar günübirlik yapılan törenler şeklinde gerçekleştirilmiştir.

Tek Parti Döneminde Bitlis'te Cumhuriyet bayramı kutlamaları CHP Genel Sekreterliği'nden gönderilen talimatnameler doğrultusunda oluşturulan komitelerin hazırladığı programlarla gerçekleştirilmiştir. Kutlamaların oldukça geniş katımlı, coşkulu ve devlet ile halkın bütünleştiği törenlerle yapılması noktasında çaba gösterilmiştir. Ancak Bitlis'in 1929-1935 yılları arasında kaza statüsüne alınarak oluşturulan Muş Vilâyeti'ne bağlanması, buradaki bayram kutlamalarının dar kapsamda gerçekleştirilmesine neden olmuştur. Buna rağmen Bitlis yöneticileri, askeri erkân, halkevi, öğrenciler ve halkın katılımıyla düzenlenen törenlerle kutlamalar yapılmıştır. Kutlamalar sadece şehir merkezi ile sınırlı kalmamış kaza ve köylere de yayılmıştır. Bayram törenlerine köylülerin katılımı halkın ortak idealler etrafında birleşmesine imkân sağlamıştır. Bayram günlerinde kurulan Halk Kürsüleri'nde cumhuriyet ve Atatürk konularında konferanslar verilmiştir. Bitlis'te kutlamaların yapıldığı meydanlar süslendirilmiş ve elektrikle aydınlatılmıştır. Törenlere halkın katılımını artırmak amacıyla davul zurna eşliğinde yerel oyunlar oynanmış, akşamları da fener alayları ve balolar düzenlenmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BCA, 490.01.1150.36.1.

BCA, 490.01.1152.42.2.

BCA, 490.01.83.310.1.

BCA, 490.01.982.807.2.

BCA, 490.01.995.845.1.

BCA, 490.01.1142.7.1.

BCA, 51.0.2.13.2.

BCA, 490.01.4.19.13.

BCA, 030.18.01.01.12.62.13.

BCA, 030.18.01.01.12.75.6.

BCA, 490.01.14.73.4.

BCA, 030.18.01.01.24.23.12.

BCA, 30.18.01.02.37.50.8.

BCA, 030.10.13.75.34.

BCA, 03.18.01.01.11.48.17.

BCA, 30.18.01.01.13.23.19.

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 506.42803.193029.230.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Arşiv No: A-IV-3, D. No: 51, F: 100-104.

BOA, DH-ŞFR, D. No: 538, G. No: 25.

BOA, TS.MA.e. 1327.29. Tarih: H.14.11.1343.

İBB Atatürk Kitaplığı Kartpostal Arşivi

Resmî Yayınlar

“Cumhuriyet İlanının Onuncu Yıl Dönümünü Kutlulama Kanunu”, (1933), Kanun No: 2305, *Resmî Gazete*, 26 Haziran, Sayı:2437.

Cumhuriyet Yıl Dönümünü Kutlama Öğreneği, (1935), Devlet Basımevi, İstanbul.

Aydın Tarihi, (1944), S: 131, Birinci Teşrin.

Aydın Tarihi, (1939), Sayı: 71, İlk Teşrin.

Bitlis İl Yıllığı, (1967), İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ceride-i Resmîye, (1337), 2 Mayıs, Sayı: 13.

Resmî Ceride, (1341), 23 Nisan, Sayı:96.

Resmî Gazete, (1935), 1 Haziran, Sayı:3017.

Resmî Gazete, (1929), 11 Haziran, Sayı:1213.

Resmî Gazete, (1933), 23 Teşrin-i Evvel, Sayı:2536.

TBMM Kavanin Mecmuası, (1929), D:III, C:7, TBMM Matbaası, Ankara.

TBMM ZC, (1337), D:I, C:10, İ:24, (23 Nisan).

TBMM ZC, (1341), D:II, C: 18, İ:106, (19 Nisan).

TBMM ZC, (1341), D:II, C:19, İ:2 (2 Teşrin-i Sani).

TBMM ZC, (1339), D:II, C:3, İ:41, (24 Teşrin-i Evvel).

TBMM ZC, (1929), D:III, C:12, İ:75, (2 Haziran).

TBMM ZC, (1934), D:IV, C:25, İ:1, (1 Teşrin-i Sani).

TBMM ZC, (1935), D:V, C:3, İ:31, (27 Mayıs).

TBMM ZC, (1935), D:V, C:7, İ:21, (25 Birinci Kanun), S. Sayısı:57.

TBMM ZC, (1935), D:V,C:7, İ:21, (25 Birinci Kanun).

TBMM ZC, (1944), D:VII, C:10, İ:62, (26 Mayıs).

Yerel ve Ulusal Gazeteler

Cumhuriyet

Hakimiyeti Milliye

Milliyet

Son Posta

Van Postası

Yurd Yolu

Gazete Haberleri ve Başvuru Eserler

“Bayramın Töreni”, (1943), *Yurd Yolu*, 2 Son Teşrin.

“Bitlis’te Bayram”, (1941), *Cumhuriyet*, 10 Ağustos.

“Bitlis’te Tütün Atelyesi İnşaati”, (1939), *Son Posta*, 19 Mayıs.

“Bitlis’te”, (1933), *Cumhuriyet*, 2 Teşrinisani.

“Bitlis”, (1985), *Yeni Türk Ansiklopedisi II*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

“Bundan Onaltı Yıl Evvel Bugün Cumhuriyeti İlan Ettik”, (1939), *Yurd Yolu*, 29 Birinci Teşrin.

“Büyük Gazi’nin Nutku”, (1933), *Hakimiyeti Milliye*, 30 Birinci Teşrin.

“Cumhuriyet Bayramı Her Tarafı Hararetle Tes’it Edildi”, (1932), *Son Posta*, 30 Teşrin-i Evvel.

“Cumhuriyet Bayramı”, (1938), *Yurd Yolu*, 29 İlk Teşrin.

“Cumhuriyet Bayramına Hazırlıklar”, (1943), *Yurd Yolu*, 16 Birinci Teşrin.

“Diyaribekir’de Büyük Futbol Maçları”, (1931), *Milliyet*, 25 Teşrin-i Evvel.

“Muş’ta”, (1933), *Cumhuriyet*, 1 Teşrin-i Sani.

Bolat, B. S. (2007). *Millî Bayram Olgusu ve Türkiye’de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Demir, Ş. (2015). “Tek Parti Döneminde Siirt’te Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları”, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.38, s.38-48.

Erdeha, K. (1975). *Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet’in İlanından Önce ve Sonra), (2008). Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi.

Haykır, Y-Ç, M. (2014). “Tek Parti Döneminde Elazığ’da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1934-1945)”, *Turkish Studies*, Volume: 9/7 Summer, s.331-377.

Kansu, M. M. (1986). *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özdağ, S.(2021). Millî Mücadele Döneminde Bitlis, İstanbul, Kriter Yayınevi.

Özdağ, S. (2022). “TBMM Arşiv Kayıtlarına Göre Cumhuriyet Dönemi Bitlis Milletvekili ve TBMM Faaliyetleri (1923-1950)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 980-1020.

Özdağ, S., (2023). “Atatürk Döneminde Bitlis (1923-1938)”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cumhuriyet Özel Sayısı*, 463-484.

- Öztürk, S. (2007). *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Yener, Ş. S. (1939). "Cumhuriyet Perisi", *Yurd Yolu*, 3 İkinci Teşrin.
- Tok, (1937). "Bitlis'te Okuma Odası Açıldı", *Son Posta*, 3 Birinci Teşrin.
- Yuca, İ.S. (2015). "Bingöl, Bitlis ve Muş'ta Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1934-1948)", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.15, Eylül, s.201-215.

Ekler:

Ek 1) 1931'de Bitlis Belediyesi önünde yapılan bayram töreni (*İBB Atatürk Kitaplığı Kartpostal Arşivi*).

Ek 2) Bitlis'te bir bayram töreni (*Son Posta, 7 Mayıs 1937*).

Ek 3) 1937'de Bitlis'te bir bayram töreni (<https://wownturkey.net/konu/eski-bitlis-fotografleri.7731.>)

HÜSEYİN VÂ'İZ-İ KÂŞİFİ'NİN *AHLÂK-İ MUHSİNÎ* ADLI ESERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Abdullah DODANGEH*

Öz

Nasihathnâme/Siyasetnâme türü eserler, ahlâk ve devlet yönetim felsefesine dair öğüt vermek amacıyla telif olunmuşlardır. Bu eserler mahiyeti itibariyle tarih çalışmalarına yön verecek derecede önemlidirler. Bunlardan birisi de çalışmamızın konusunu teşkil eden *Ahlâk-î Muhsinî (Cevâhirü'l-Esrâr)* adlı eserdir. Eser, Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifî tarafından 900/1494-1495 yılında Farsça olarak tamamlandıktan sonra Timurlu Sultanı Hüseyin Baykara'nın oğlu Ebül-Muhsin Mirza'ya sunulmuştur. Kırk bâbdan oluşan eserde, ahlâk, hukuk, adalet, şecaat, himmet, cömertlik, istişare gibi mevzular üzerinde durulmuştur.

Osmanlılar döneminde, ilk defa Sultan II. Selim (ö.982/1574) zamanında, Pîr Muhammed b. Pîr Ahmed (Azmfî) Efendi tarafından 974/1566-1567 yılında *Enîsü'l-Ârifîn* künyesi ile Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. Anlaşıldığı üzere *Ahlâk-ı Muhsinî* adlı eser, doğu edebiyatında olduğu gibi, batı literatüründe de önemi haizdir. *Ahlâk -î Muhsinî*, İran, Hindistan, İngiltere gibi birçok yerde defalarca basılmış, çeşitli dillere tercüme edilmiştir.

Çalışmamızda genel olarak *nasihatnâme/siyasetnâme* türü eserlerin tarihçilik açısından önemi ve özel olarak *Ahlâk -î Muhsinî* adlı eserin edebî, felsefî ve siyasi yönleriyle tanıtımı yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahlâk, Yönetim Felsefesi, Timurlular, Nasihatnâme/Siyasetnâme Geleneği, Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifî, *Ahlâk-î Muhsinî*

* Dr., Japonya. abdollahdodangeh@gmail.com

Orcid: 0000-0001-7025-8646

DOI: 10.53440/bad.1585823

Makale Türü: Araştırma Makalesi

(Makale Gönderim Tarihi: 15.11.2024-Makale Kabul Tarihi: 23.12.2024)

Atıf Bilgisi: Dodangeh, A. (2024). Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifî'nin Ahlâk-î Muhsinî Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme. *Bingöl Araştırmaları Dergisi* (21), s. 27-61.

AN ANALYSIS OF *AKLĀQ-E MOḤSENĪ* WORK BY ḤOSAYN WĀ'EZ KĀŞEFĪ

Abstract

The *Nasihāt-nâme* and *Siyaset-nâme* genres of literature are crucial works that address the ethics and philosophy of state administration. These texts play an important role in shaping historical studies by offering guidance on governance, justice, and the moral obligations of rulers. The work has been completed in Persian by Kamāl-al-dīn Ḥosayn Wā'ez Kāşefī in 900/1494-1495 and titled after Abu'l-Moḥsen the son of Timurid's leader, Sultan Ḥosayn Bāyqarā. The work consisting of forty chapters focused on matters such as ethics, law, justice, courage, effort, generosity, consultation, etc.

During the Ottoman period, *Aklāq-e Moḥsenī* was first translated into Ottoman Turkish as *Enîsü'l-Arifîn* by Pîr Muhammad b. Pîr Ahmed (Azmi) Efendi in 974 AH (1566–1567), during the reign of Sultan Selim II (d. 982/1574). *Aklāq-e Moḥsenī* is an important work in eastern and western literature as well. It has been translated into multiple languages and published in various regions, including Iran, India, and the United Kingdom.

In this study, we will focus on the *nasihat-nâme* and *siyaset-nâme* genres and their significance in historiography, examining the *Aklāq-e Moḥsenī* in terms of its literary, philosophical, and political dimensions.

Keywords: Morality, Philosophy of Administration, *Nasihāt-nâme*/*Siyaset-nâme* Timurids, Wā'ez Kāşefi, *Aklāq-e Moḥsenī*

Giriş

Tarih boyunca filozoflar ve düşünürler, halkın ideal bir yaşam sürebilmesi için kafa yormuşlardır. Bununla alakalı olarak âlimler, devlet başkanının meşruiyetini göz önünde bulundurarak, yöneticilerin halka karşı adaletli ve merhametli davranmaları, halkın da yöneticilerine karşı saygılı ve itaatkâr olmalarını hedefleyen ahlâkî ve siyasî niteliğe haiz nasihatnâme/ siyasetnâme¹ adı verilen eserler kaleme almışlardır. Devletin içinde bulunduğu veya karşılaşacağı sıkıntılarının farkında olan âlimler, devlet ve halkı bu sıkıntılardan kurtarmaya yönelik, yöneticilere siyasî işlerde yol gösteren “yönetim sanatı” kılavuzu niteliği taşıyan bu eserlerin yazılmasını kendilerine bir fazife olarak görmüşlerdir. Bu tür eserlerin genel olarak devletin ekonomik, kültürel ve siyasî açılardan hassas durumda olduğu zamanlarda kaleme alınmış olması, siyasetnâmelerin önemli birer kaynak niteliği taşıdıklarını göstermektedir.

Nasihatnâme/Siyasetnâme türü eserler, mahiyeti itibariyle padişah, vezir (ler) ve diğer devlet adamlarına yönetim hususlarında verdikleri bilgilerin yanı sıra, ahlâka yönelik de onlara öğüt verirler. Eserlerin bu özelliği dikkate alınacak olursa, devlet başkanı gibi birisine nasihat edecek kişinin, ilmî açıdan ondan daha donanımlı olması gerekirdi. Fıkıh, kelim, tefsîr gibi İslâmî ilimlerin yanı sıra edebiyat, irfan, hikmet ve tasavvuf alanlarında da yeterli bilgiye sahip olması elzemdi. Bu birikime ancak uzun yıllar süren bir çaba neticesinde ulaşılabildi. Âlimler bu tür eserleri kaleme alırken meselelerin kolayca anlaşılması gayesiyle mümkün oldukça basit bir anlatım üslubu kullanmışlardır. İslâmî döneme ait eserlerde, Kur’an ayetleri, hadisler, kutsal kitaplardan örneklerin yanı sıra, eski devlet adamları ve büyük şahsiyetlerin hayatından muhtasar hikâyeler nakletmişlerdir. Sonuç olarak bütün bu ayet, hadis, menkıbe, hikâye şiir vs. gibi örneklerde gizli olan manevî değerlerin idrak edilmesi, âlimlerin esas arzu ve isteklerini oluşturmaktaydı. Söz konusu eserlerinde bunu ustaca kullandıklarını müşahade etmekteyiz. Nitekim bu konuda Mevlânâ şöyle demiştir:

1 Siyasetnâme türü eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Özbek, 2003, s. 499-504; Niyazi, 1993), s.45; Türkođan, 2010, s. 418-430. Siyasetnâme türü eserlerin genelinde adaletli olmak, memleketin imarı ve dinin muhafaza edilmesi gibi meseleler üzerinde durulduğunu görüyoruz. Hâkimiyetin Allah tarafından hükümdara verildiğine dikkat çeken eserlerde, siyasetin zikredilen meselelere hizmet etmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda yöneticilere dini korumak için ulemâ kesiminin desteğine daim ihtiyac duymuştu. Bu konuda bilgi için bkz. Rençber, 1387, s. 147-155, <http://www.ensani.ir/fa/17908>, (10.08.2016).

“ای برادر قصه چون پیمانہ است
معنی اندر وی بسانہ دانہ است
دائہ معنی بگیری مرد عقل
ننگرد پیمانہ را گر گشت نقل“

“Ey dost, hikâye bir ölçek kabına benzer
Mana ise o kabın içinde bir tohum gibidir
Akıllı olan, esas meseleden gâfil olup kabın teferruatına bakmaz
Oysa hikâyenin özüne (tohum) odaklanır” (Mevlânâ 1386, s. 293-294)²

1. Nasihatnâme/Siyasetnâme Geleneği

Nasihatnâme/Siyâsetnâme olarak nitelendirdiğimiz eserler batı literatüründe “Mirrors for princes” (hükümdarların aynası), olarak bilinir. Genel itibarıyla ve özellikle Hıristiyan müellifler bu tür eserlerde “Ideal Prince” (İdeal Hükümdar) simasını tasvir etmeye çalışmışlardır. Doğuda Müslüman yazarlar tarafından telif olunan benzer eserler ise “Devlet Yönetimi Sanatı” olarak karşımıza çıkar (Blaydes, 2013, s. 1-3). Manzum ve mansur olarak telif olunan nasihatnâme/siyasetnâme türü eserlerin ortak özelliği, hükümdar ve devlet adamlarında bulunması gereken meziyetler üzerinde durulmasıdır.

Devlet başkanına ahlâk, din ve siyaset ile ilgili sorumluluklarını hatırlatan eserler, “*Nasihatü'l-mülûk*³, *Tuhfetü'l-mülûk*⁴, *Zahiretü'l-mülûk ve's-salâtîn*⁵, *Enisü'l-mülûk*⁶ vb. künyeler ile literatüre geçmiştir. Vezirler ve diğer devlet adamlarına devlet ve halka yönelik meselelerde nasıl davranmaları gerektiğini hatırlatan eserler ise, *Nasihatü'l-vuzerâ*⁷, *Tuhfetü'l-vuzerâ*⁸, *Hadikatü'l-vuzerâ*, *Mir'atü'l-vuzerâ*, *Asafnâme*, *Edebü'l-kâtib* vb. isimlerle anılmıştır. Ayrıca hem padişaha hem de vezire yönelik telif olunan eserler de genellikle

2 Ayrıca bkz. Dihkâniyân-Nikûbaht, 1390, s. 135.

3 İmam Gazzâlî, *Nasihatü'l-mülûk* adlı eserinde Sultan Sencer'e gündelik siyâsî ve örfî sorumluluklarının siyâsî ve ekonomik altyapıya göre uygulamasını tavsiye etmiştir. Gazzâlî'nin “devlet” teorisinin kendisinden sonraki âlimlere etkisiyle ilgili bkz. Gazzâlî, 1389; Lambton, 1385, s. 15. Gazzâlî'nin söz konusu eserini Muhammed Tapar'a sunmasıyla ilgili bkz. Avcı, 2006, s. 411.

4 Eserin bazı yazma örnekleri için bkz. Bozorg, III, ty., s. 478, <http://aghabozorg.ir/search.aspx> (10.08.2016); Bozorg, IV, ty., s. 12, <http://aghabozorg.ir/search.aspx> (10.08.2016).

5 *Zahiretü'l-mülûk* künyesi ile ilgili bkz. Bozorg, XX, ty., s. 108-110, <http://aghabozorg.ir/search.aspx> (10.08.2016); Bozorg, III, ty., s. 190, <http://aghabozorg.ir/search.aspx> (10.08.2016).

6 Bkz. Bozorg, X, ty., s. 29, <http://aghabozorg.ir/search.aspx> (10.08.2016).

7 Konuyla ilgili *Der Nasihatü'l-Fahrü'l-Vuzerâ Nizâmülmülk* adlı eserin yazma nushaları için bkz. Bozorg, I, ty., s. 239, <http://aghabozorg.ir/search.aspx> (10.08.2016); Bozorg, VII, ty., s. 587, <http://aghabozorg.ir/search.aspx> (10.08.2016).

8 Bozorg, XXXV, ty., s.11, <http://aghabozorg.ir/search.aspx> (10.10.2014); Bozorg, ty., XX, ty., s. 262, <http://aghabozorg.ir/search.aspx> (10.08.2016).

*Nasihatu's-salâtîn ve'l-vûzerâ*⁹ gibi isimlerle bilinir¹⁰. *Nasihatnâme* adıyla bilinen eserlerin birçoğunda halkın medenî kültür ve âdâbı üzerinde durulmuştur. Buna örnek olarak aile fertlerinin birbirine karşı adalet¹¹ odaklı nasıl davranmaları gerektiği hususunda Seyyid Ali Hemedânî'nin (ö.786/1385) *Zâhîretü'l-mülûk* adlı eseri gösterilebilir (Yazıcı, 1998, s. 186-188).

Ahlâk ve siyasete yönelik İslâm tarihinin ilk kaynaklarından biri Hz. Ali'nin Mısır'a vali olarak tayin ettiği Mâlik-i Eşter (ö.37/657(?)) için yazdığı ifade edilen *Nehcü'l-belâga*'da¹² geçen nasihatlerdir. Eserde yöneticinin İslâm hukuku çerçevesinde adaletli ve hoşgörülü olması hususunda vazifeleri sıralanmıştır.¹³ Hz. Ali'nin ayrıca vefatından önce çocuklarını bir araya toplayarak sâlih ameller işlemelerini tavsiye ettiği de bilinmektedir¹⁴. İslâm'ın ilk dönemlerinde yazılmış olan eserlerden birisi de İbnü'l-Mukaffa'nın (ö. 142/759) *Risâletü's-sahabe* adlı eseridir. Eser, Emevî Hânedanî'nin sona ermesini müteakip Abbâsîlerin iktidara geldiği ve bir takım toplumsal ve yapısal değişimlerin yaşandığı dönemde telif edilmesinden dolayı önem arz

9 Konuya ilişkin Mustafa Ali Efendi'nin kaleme aldığı eserin el yazması için bkz. Bozorg, XI-XII, ty., s. 465, <http://aghabozorg.ir/search.aspx> (10.08.2016).

10 Geniş bilgi için bkz. Uğur, 2001, s. 1-9.

11 Klasik dönemlerden itibaren Siyasetnâme eserlerinin hemen hemen tamamında devletin gücünün vurgulanmasının yanında, adalet mevzusuna da yer verilmiş, adaletin yönetici ve halk arasında bir köprü olduğu vurgulanmıştır. İktidarının bekasının adaletle bağlı olduğunu düşünen siyasetnâme müellifleri, devletin gücünün meşruiyeti üzerinde durarak, onu muhafaza etmeye gayret göstermişlerdir, bkz. Tabâtabâî, 1388, s. 100-106. Arapça bir terim olan adalet, adl'den türemiş ve her şeyin yerli yerine konulması manasına gelir. Adalet ise, hakkı yerine getirmek, doğru doğruluk anlamına gelir; bkz. Kılınç, 2013, s. 30; Palabıyık, 2001, s. 172-175. Adâlet kavramı, İslâmî devri ile sınırlı olmayıp, İslâm öncesi ve İslâm sonrası folozoflar ve İslâm âlimlerinin mütabık k(a)ldıkları nokta, siyâsî görüşlerin adâlet odaklı olmasıdır. Bu konuda bkz. Davutoğlu, 2009, s. 294-299; Ayrıca bkz. Özmen, 2014, s. 206, 209-210. Allah-u Teâlâ, *Kur'an*'da adalet mevzusuna ilişkin birçok yerde insanlara tavsiyelerde bulunmuştur. Örneğin "Muhakkak ki Allah, emanetleri sahibine teslim etmenizi ve insanlar arasında hakemlik yaptığınız zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Muhakkak ki Allah, onunla (bununla) size ne güzel öğüt veriyor. Ve muhakkak ki Allah, en iyi işiten ve en iyi görendir", bkz. Nisâ/58.

12 Eserin yazmaları hakkında bilgi için bkz. Bozorg, II, ty., s.112-158, <http://aghabozorg.ir/search.aspx> (10.08.2016); Bozorg, IV, ty., s. 240, (10.08.2016); Bozorg, I, ty., s. 785. <http://aghabozorg.ir/search.aspx> (10.08.2016); Bozorg, IV-X, ty., s. 2109. <http://aghabozorg.ir/search.aspx> (10.08.2016).

13 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Seyyid Râzî, 2011; Subhî es-Sâlih, 1968; Durmuş, 2006, s. 538-540; *Nehcü'l-belâğâ* ve Türkçe tercüme için ayrıca bkz. Aksu, 2008, s. 35-54. Hz. Ali'nin nefsimizi ve Allah'ı tanımaya yönelik tavsiyeleri hakkında bilgi için bkz. Yasa, 2009, s. 499-506.

14 Hz. Muhammed (s.a.v) başta olmak üzere, Hz. Ali gibi büyük şahsiyetlerin kendi evlatlarına dünyevî ve uhrevî değerler hususunda nasıl davranmaları gerektiğine dair verdiği öğütler önemlidir. Bu hususta, Lokmân-i Hekîm'in oğluna verdiği öğütler, İmam Gazâlî'nin oğluna verdiği nasihatlar ve Şeyh Edebalî'nin Osman Gazî'ye verdiği nasihatlar meselenin açıklığa kavuşması açısından önemlidir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Keleş, 2010, s. 202-205.

etmektedir¹⁵. Bundan sonraki süreçte Nasihatnâme/Siyâsetnâme türü eserlerin yazımının çeşitlenerek devam ettiği görülmektedir. Nitekim Cahiz'in (ö. 285/899) *Kitabü't-tac'ı*, Sebüktegin'nin (ö.387/997) *Pendnâme'si*, el-Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *Ahkâmü's-sultaniyye'si*, Nizamülmülk'ün (ö. 485/1092) *Siyasetnâme'si*, Turtuşî'nin (520/1126) *Sirâcü'l-mülûk'ü*, eş-Şeyzerî'nin (ö. 589/1193) *en-Nehcü's-sülûk fî siyaseti'l-mülûk'ü* bu tür eserlerin örneklerindedir. Çalışmamıza konu olan *Ahkâk-ı Muhsinî* (Şahinoğlu, 1989, s. 17)¹⁶ adlı eser de yukarıda belirtilen kaynaklardan olup, Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifî tarafından Timurlu soyundan gelen Hüseyin Baykara'nın (ö.911/1505) oğlu Ebül-Muhsin Mirza (ö.913/1507) adına telif olunmuştur.

Kâşifî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî* isimli bu eseri, Nasihatnâme/Siyâsetnâme kültürü çerçevesinde araştırmacılara dönemin tarihî, edebî, dinî, felsefî, tasavvufî yönlerinin anlaşılması ve incelenmesi konusunda önemli bir bakış açısı sunmaktadır.

2. Timurlular Devrinde Kültürel Hayata Genel Bir Bakış

Ahlâk-ı Muhsinî adlı eserin hangi ihtiyaca binaen telif olunduğunu daha iyi kavramak için bir asrı aşkın bir süre İran sahasında hüküm süren Timurlular zamanında gelişen ilmî atmosfere genel hatlarıyla bakmak faydalı olacaktır. Türk-Moğol devlet geleneğinin sürdürücüsü olan Emîr Timur ve ardılları, kültürel anlamda İran-İslâm düşüncesiyle harmanlanmış bir Türk-Moğol kültürü ve etntellektüel hayatı vücuda getirmişlerdir. Yoğun bir savaş maratonuna rağmen, bu dönemde geniş çapta kültürel faaliyetlerin yapıldığına da şahit olunmaktadır. Bilhassa tarih yazımı, edebiyat, mimarî ve görsel sanatlarda gerçekleştirilen faaliyetler bu dönem için batıda "Timurlu Rönesansı" tabirinin kullanılmasına yol açmıştır (Aka, 2012, s. 179)

Timur ile başlayan kültürel ve düşünsel faaliyetler, edebî ve ilmî kişiliğe sahip halefleri Şâhruh (ö.850/1447), Gıyâseddin Baysungur (ö.837/1434), Uluğ Bey (ö. 850/1447) ve Hüseyin Baykara (ö.911/1506) tarafından devam ettirildi. Seferlerinde günlükler tuttuğu belirtilen Emîr Timur döneminden itibaren gelişme gösteren tarihçilik, Nizâmeddîn-i Şâmî ve Şerefeddin Ali Yezdî'nin *Zafernâme*'leri ile ilk örneklerini vermiştir. Müteakiben Netan-

15 Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Demirci, 2005, s. 117-148; İbnü'l- Mukaffâ'nın oğluna verdiği nasihatlardan oluşan *Risâle* adlı eseri de ahlâk üzerine telif olunan önemli eserlerdendir. Eserin el yazması için bkz. Bozorg, XXII, ty, s. 178, <http://aghazozorg.ir/search.aspx> (10.08.2016).

16 Kâşifî ve *Ahlak-ı Muhsinî* adlı eseri hakkında bkz. Bahar 1381, s.193-195; Avçin, 2012, s. 145-160. *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin İngilizce versiyonu için bkz. <http://persian.packhum.org/persian/main?url=pf%3Ffile%3D12401010%26ct%3D0>, Dirâyetî, 1389, s. 468-471.

zî'nin telif ettiği *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî*, Hâfız-ı Ebrû'nun *Mecmû'a-i Hâfız-ı Ebrû* ve *Zübdetü't-tevârîh-i Bâysungurî* (*Mecma'u't-tevârîh*) adlı eserleri, Abdürrezzâk es-Semerkindî'nin *Matla'ı Sa'deyn* ve *Mecma'ı Bahreyn*'i, Mîrhând'ın *Ravzatü's-safâ'sı* ve torunu Hândmîr'in *Habîbü's-siyer*'i ile Vâsıfî'nin *Bedâyi'ü'l-vekâyi'*si bu alanda kaleme alınmış önemli tarih kitaplarıdır.

Timurlular dönemi, edebiyat ve şiir sahasında da Türk İslâm dünyasının önemli temsilcilerinin yetiştiği bir çağdır. Bu devirde Timurlu emîr ve beylerinin himayesinde Hâfız-ı Şîrâzî, Abdurrahman-ı Câmî, Nî'metullâh-ı Velî, Kâsım-ı Envâr, Ali Şîr Nevâî (ö.906/1501), Sekkâkî, Hârizmî Haydar Tilbe, Lutfî, Seyyid Ahmed, İskender, Ebû Bekir, Mansûr Bahşî gibi edip ve şairler Farsça ve Türkçe önemli eserler kaleme aldılar (Aka, 2012, s. 179).

Zaptedilen bölgelerden Timurlu ülkesine götürülen zanaatkarlar ve Timur başta olmak üzere haleflerinin desteğiyle bu zamanda Türk İslâm sanatı alanında önemli eserler meydana getirildi. Semerkant'taki Şâh-ı Zinde Külliyesi, Timur'un Şehrisebz'deki sarayı, Timur'un türbesinin de içinde yar aldığı Gûr-ı Emîr, Meşhed'deki Bîbî Hanım Camii, Meşhed Ulucamii, Gevher Şad Medresesi, Anav Cemâleddin Külliyesi ve Uluğ Bey'in oğlu Abdürrezzâk Türbesi bu dönemin başlıca mimarî örneklerindedir (Beksaç, 2012, s.182-183).

Mimarîye paralel olarak bu zamanda tezyinat, hat, minyatür ve el zanaatlarında da kayda değer faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Mimarî yapılarda tuğla kullanan Timurlular, inşa ettikleri yapıları farklı tekniklerle imal edilmiş çini ve sırlı tuğlalarla süslemişlerdir. Timurluların bu alandaki maharetleri Gûr-ı Emîr, Şâh-ı Zinde Külliyesi ve Meşhed Ulucamii'nin tezyinatında görülebilmektedir. Çininin yanı sıra bu zamanda yapılan veya kaleme alınan mimarî ve edebî eserler resim ve minyatürlerle de süslenmiştir. Bu nedenle Timurlular devri hattatlık, nakkaşlık ve minyatür sanatında İslâm dünyasında en parlak dönemlerden biri kabul edilmektedir. Nitekim Timur'un yaptırdığı Bâğ-ı Şimâl, Bâğ-ı Dilgüşâ köşklarinin Bağdat'tan getirilen Abdülhay Hâce adlı bir minyatür ustası tarafından resimlerle tezyin edilmiştir. Şâhruh, Uluğ Bey ve Hüseyin Baykara dönemleri minyatür sanatı açısından parlak ve verimli dönemlerdir. Bu zamanda kurulan eser ve minyatür atölyelerinde nakkaşlar ve hattatlar sanatlarını icra etmişlerdir. Emîr Şâhî, Gıyâseddin Nakkaş, Mevlânâ Halîl, Sultan Ali Bâverdi ve Bihzâd bu dönemin önde gelen nakkaş ve hattatlarıdır (Beksaç, 2012, s.182-183).

Timurlu emîrlerinin ilim ve sanata olan ilgileri ve âlimleri himaye edip onları teşvik etmeleri, İran ve Horasan şehirlerinde canlı bir entelektüel

ortamın oluşmasına ve sanatsal faaliyetlerin icra edilmesine olanak sağlamıştır. Böyle bir ortamda yetişip Timurlu emîrleri ve devlet adamları tarafından himaye edilenlerden biri de ele aldığımız *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin müellifi Kâşifî'dir. Kâşifî Herat hükümdarı Hüseyin Baykara'nın sarayında bulunmuş ve onun veziri Ali Şîr Nevâî tarafından desteklenmiştir. Hüseyin Baykara ve vezirinin talebi üzerine çeşitli alanlarda birçok eser telif etmiştir. Kâşifî ayrıca emîrin isteği üzere Dârü's-Siyâde-yi Sultanî, Hankâh-ı Sultanî ve Ali Şîr Nevâî'nin Mescid-i Câmî-i Ali Şîr'de haftada üç defa vaaz vermiştir. Yine Hüseyin Baykara'nın talebiyle oğlu Şehzâde Ebü'l-Muhsin için *Ahlâk-ı Muhsinî* eserini kaleme almıştır. Bu eser Sultan Baykara döneminde yaşanan taht kavgalarının yaşandığı bir ortamda yazılmıştır¹⁷.

3. Müellifin Hayatı ve Eserleri

Müellifin tam künyesi, Kemaleddîn Hüseyin b. Ali Vâ'iz-i Kâşifî Beyhakî-i Sebzevârî (Mevlânâ)'dir. IX./XV. asrın büyük İslâm âlimlerinden olan Kâşifî'nin doğum tarihi ile ilgili kesin bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber 830/1427 civarında Beyhak veya Sebzevâr şehrinde doğmuş olması muhtemeldir. Müellif çocukluk yıllarını Sebzevâr'da geçirdiği ve burada çok iyi eğitim gördüğü bilinmektedir. Herat'a gittikten sonra kısa zaman zarfında kendini halka kabul ettirmeyi başarmıştır. Kâşifî, tefsîr, hadis, hitabet, inşâ (kitâbet), riyaziât, astronomi ve gizli ilimler gibi alanlarda söz sahibi idi. Hayatının büyük kısmını Sebzevâr, Meşhed ve Nişabur'da geçirmiştir. Herat şehrinde bulunduğu sırada özellikle ahlâkî ve dinî meselelerde etkili hitabetiyle vaaz vererek halkı doğru yola yönlendirmeye çalışmıştır. Müellifin hitabeti gibi sesinin de güzel olduğu bilinmektedir. Sultan Hüseyin Mirza Baykara hükümdar olunca şöhreti daha da artmıştır. Hüseyin Baykara ve veziri Ali Şîr Nevâî'nin¹⁸ himayesini kazanmış ve Ali Şîr Nevâî'nin teşviki üzerine, Farsça birçok eser telif ederek Sultan Hüseyin Mirza ve veziri Ali Şîr Nevâî'ye sunmuştur (Hazretî- Mukîmî, IX, 1388, s. 1).

Müellif, dînî ilimler ve gizli ilimler başta olmak üzere astronomi ve riyaziyat gibi ilimlerde de derin birikime sahip idi. Sultan Hüseyin Mirza Baykara (1470-1506) döneminde Herât ve Nişabur'da bulunduğu esnada güzel sesi ile *Kur'an-i Kerîm* tilavet ediyor, okuduğu şiir ve latif hitabetiyle de dinleyenlerini feyizlendiriyordu. Bu özelliklerinden dolayı "Vâizü'l-şöhre" ve "Kemâlül'l-mülk" gibi lakaplar ile anılmıştır (Dehhuda, XI, 1373, s.15886-15887).

17 Bu konuda bkz. Nişâtiyye, 1394, s. 95-125. Hüseyin Baykara ve dönemi hakkında bkz. Algar-Alparslan, 1998, s. 530-532.

18 Alî Şîr hakkında geniş bilgi için bkz. Kut, 1989, s. 449-453.

Kâşifi, *Nefahâtü'l-üns*¹⁹ gibi onlarca büyük eserin sahibi ve “Hâte-mü’ş-su’erâ” lakabıyla da bilinen ünlü şair Mollâ Abdurrahman Câmî’nin kız kardeşiyle evlenmiştir (Storey, I, 1970, s. 12). Bu evliliğin semeresi olarak Fahrüddîn Ali Safî b. Hüseyin Vâ’iz-i Kâşifi (ö.939/1532-33) isminde bir oğlu olmuştur²⁰. Zikrolunduğu üzere Kâşifi, mutasavvıf ve şair olan Mollâ Abdurrahman Câmî ile tanıştıktan sonra, Nakşibendî tarikatının büyük âlimlerinden olan Hâce Sa’deddîn Kaşgarî’nin (ö.860/1455-1456) Meşhed’de bulunan türbesini ziyaret etmiş ve Nakşibendî tarikatına intisap etmiştir. Özellikle de Ali Şîr Nevâî’nin (ö.906/1501) teşvik ve tavsiyeleri üzerine her sabah Dârü’s-Siyâde-yi Sultanî, Hankâh-ı Sultanî ve Mescid-i Câmî-i Ali Şîr’de, Salı günleri Medrese-yi Sultanî’de ve Çarşamba günleri de Hâce Ebû’l-Velid Ahmed gibi şeyhlerden birinin türbesinde vaaz vermekle meşgul olmuştur.

Mollâ Hüseyin Kâşifi’nin Şîî ya da Sünnî olduğuna dair muhtelif bilgiler verilmektedir. Doğum yeri olan Sebzevâr şehrinde, İснааşериyye (On İki İmam) Şîî mezhebinin hâkim olması hasebiyle bazı bilim adamları bu âlimi, Şîî kabul ederken, kimileri de Sünnîlerin yoğunlukta olduğu Herat gibi şehirlerde uzun süre kalması, özellikle de Nakşibendî tarikatına bağlı olan Mollâ Câmî ile akraba olması ve Ali Şîr Nevâî ile ahab olmasına istinaden Sünnî mezhebine mensup olduğunu ileri sürerler (Safa, IV, 1386, s. 523-524). Bu bağlamda Fahrüddîn, *Reşahât ‘ayn el-hayat* eserinde, babasının Nakşibendiyye tarikatına bağlı olduğunu zikreder. Fakat Kâşifi’nin *Ravza-ü’ş-şühedâ* gibi eserlerinin çoğunda bariz olarak Ehl-i Beyt’e karşı beslediği büyük sevgisinden dolayı Şîîliğe daha meyilli olduğu da söylenebilir (Yûsufî, 1978, s.704-705; Karaismailoğlu1999, s.17). Mühim olan âlimin taassuptan uzak durarak manevî değerler çerçevesinde verdiği vaazlar ve yazdığı önemli eserlerdir. Hayatının tamamını ilme adamakla geçiren müellif, Safevî devletinin kuruluşundan (907/1501) sonra 910/1504-1505 tarihinde Herât şehrinde vefat etmiş ve Sebzevâr’da toprağa verilmiştir. Kâşifi’nin başlıca eserleri ise şunlardır: 1-*Razetü’ş-şühedâ*²¹, 2-*Er-Risa-*

19 Abdurrahman Câmî. (1998). *Nefahâtü'l-Üns*. Lâmiî Çelebi (çev.). İstanbul: Marifet Yayınları.

20 Safevî döneminin meşhur âlimlerinden olan Fahrüddîn, çeşitli eserler kaleme almıştır. Babasına ait *Esrâr-ı Kâsimî* adlı eserini *Keşfü'l-esrâr* künyesi ile şerh etmiştir. 939/1532 yılında hikmetli kıssa ve hikâyelerden oluşan *Letâ’ifü’t-tevâ’if*, ayrıca, 902/1496 yılında da Mesnevî tarzında *Mahmûd-u Ayâz* adlı eserini telif etmiştir. Kâşifi ayrıca, harflerin sırları ve *Kur’an* ayetlerinin özellikleri ile ilgili Farsça olarak *Hırzûl-eman min fitenî’z-zaman gibi eserler de telif etmiştir; bu konuda bkz. Tosun, 2008, s. 460.*

21 Eser, Kâşifi tarafından 908/1502-1503 yılında Sultan Hüseyin Mirza-yı Baykara’nın kızından olan torunu Şehzâde Mirza Mürşidüddîn Abdullah adına telif etmiştir. Eserde, Ehl-i Beyt’e yapılan zulümleri ve Kerbelâ olayı anlatılır. Fuzûlî (ö.970/1562-1563) *Hadikatü’s-su’adâ* adlı eserinde, *Razetü’ş-şühedâ*’dan ilham almıştır; bkZ. Kâtip Çelebi, II, 2007, s. 751. Kâşifi’nin bu eseri telif olunduktan sonra Kerbelâ taziye merasimlerinde

letü'l-âliye fi'l-ahadisi'l-Nebeviye²², 3-Envâr-ı Süheyl²³, 4-Cevâhirü't-tesîr li-tuhfeti'l-emîr (Tefsîrül-'arûs, Tefsîrüz-zehrâveyn)²⁴, 5-Mevahib-i 'âleye (Tefsîr-i Hüseyinî)²⁵, 6-Muhtesirü'l-cevâhir (yaklaşık yirmi iki bin beyit Farsça şiirden oluşur ve Cevahirü'l-tefsîr adlı eserin özeti niteliğindedir), 7-Camiü's-sittîn, (Yusuf Suresi'nin tefsîri), 8-Lebü'l-lübâb²⁶, 9-Mahzenü'l-inşâ²⁷, 10-Esrâr-ı Kâsimî, (Tılsım ve sihirlerle ilgilidir), 11-Levayihü'l-Kamer(ihtiyarât-ı Nucûm),12-Risale (sayıların ilmi ile ilgilidir), 13-Mirsadü'l- üsna fî İstihrâc-i Esmâi'l-Husnâ, 14-Bedâ'iyü'l- efkâr fi senâyi'ü'l- eş'âr²⁸. 15-Âyine-i İskenderî (Câm-i Cem), 16-Tuhfetü's-salavât, 17-el-Tuhfetü'l-Ale fî ilmi'l-hurûf ve beyân-ı esrârha (sırlar ile ilgilidir), 18-Cevâhirü'l-esrâr, (Esrâr-ı Kâsimî adlı eserin şerhidir), 19-Fazlü'l- salavât Ale'n-Nebî, 20-Deh Mecelis (Razetü'ş-şühedâ adlı eserin özeti niteliğindedir), 21-Seb'a Kâşifiyye²⁹, 22-Matlaü'l-envâr, 23-Risâle-i Hâtemiyye (891/1486 yılında Hüseyin Baykara adına yazmıştır), 24-Risale-i Aleviyye, 25-Miyaminü'l-iktisâb fî kava'i-

en çok okunan eser niteliği kazanmıştır. Böylece bu tür meclislere "Ravza-hânî" ve söz konusu kitabı okuyana da "Ravza-hân" adı verilmiştir. On bâb ve bir hâtimeden oluşan eser, Fuzuli-i Bağdadî (ö.970/1562-1563) ve Câmî-yi Kayserî (ö.?) tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

- 22 Farsça telif olunan bu eser kırk hadisten oluşmaktadır. Eser Taşköprülüzâde'nin oğlu Mevlânâ Kemâleddin tarafından XV. yüzyılda Hüseyin Vaiz'in Risalesinin Tercümesi adıyla Türkçeye çevrilmiştir, bkz. Safa, 1386, s. 90-91.
- 23 Pañçatantra künyesi ile Sanskritçe olarak yazılmış olan *Kelile ve Dimne* adlı eser hakkında bkz. Kâtip Çelebi, 2007, s.1201-1202. Ayrıca bkz. Karaismailoğlu, 2002, s. 210-212. Kâşifî'nin Sultan Hüseyin'in emirlerinden Nizameddin Emîr el-Şeyh Ahmed el-Suheylî'nin (ö.1501-3) isteği üzerine kaleme aldığı bu eser Ebü'l- Me'âlî'nin *Kelile ve Dimne* adlı eserinin sadeleştirilmiş yeni versiyonudur. Ahlak ile ilgili olan eser, çeşitli dillere çevrildiği gibi Ali Çelebi (ö.1543-1544) tarafından *Humâyun-Nâme* adıyla Osmanlı Türkçesine de çevrilmiştir, bkz. Safa, 1386, s. 475. Ayrıca bkz. Browne, 1386, s. 49.
- 24 Ali Şîr-Navâî'nin tavsiyesi üzerine kaleme alınan eser, *Kur'an- Kerîm* tefsîridir, bkz. Safa, Age, s. 88-89.
- 25 Eser, 897-989/1491-1495 yılları arasında Ali Şîr-Nevelî'ye ithaf olunmak üzere kaleme alınmıştır. Eserin Türkçe tercümeleri Abulfazl Muhammed b. İdris-i Bitlisî (ö. 982/1574-1575) tarafından ayrıca eserden iktibas edilerek "Nevakib Tefsîri" adıyla İsmail Ferruh efendi (ö.1256/1840) tarafından yapılmıştır, bkz. Kâtip Çelebi, 2007, s. 391.
- 26 Eser, Mesnevî'nin şerhi, Mevlânâ'nın *Mesnevî* adlı eserinden *İntihâb-ı Mesnevî* künyesiyle telif olunmuştur. Bkz. Kâtip Çelebi, 2007, s.1266; Safa, 1386, s. 74.
- 27 Eser, münşeat ile ilgilidir. Müellif Alî Şîr Nevâî ve Hüseyin Baykara adına yazılmıştır. Kâşifi, Hâtem-i Tâî ile ilgili hikâyelerinden oluşan bir hikâye kitabı da meydana getirmiş ve Hüseyin Baykara'ya sunmuştur. Bu konuda bkz. Kâtip Çelebi, 2007, s.1307; Safa, 1386, s. 122.
- 28 Müellif eserinde kaside, gazal, kıt'a Rubâî Ferd, Mesnevî, Müsmet vs. gibi konular hakkında bilgi verdikten sonra eserin bir kısmında şiir ilmi, diğer kısmında da şiir tenkidin usulü üzerinde durmuştur. Eserin hâtime bölümünde ise yedi bölümden oluşan kâfiye ilmi ile ilgili konuları ele almıştır. Kâşifi, bu eserinde Şems Kays-ı Râzî'nin *el-Mu'cem* adlı eserinden istifade etmiştir, bkz. Safa, 1386, s. 121.
- 29 Eser, Kâşifî'nin *Mevâhibü'z-Zühel*, *Meyâminü'l-Müşterî*, *Kevât,ü'l-Mirîh*, *Levâmi'ü'Şems*, *Mebâhicü'z-Zuhre*, *Munâhicü'l-Utârud*, *Levâiyihü'l-Kamer* künyeleri ile astronomi ile ilgili yedi risaleden oluşan bir eserdir, bkz. Safa, 1386, s. 108.

dü'l-ıhtisâb, 26-*Feyzü'l-nevâl fî beyânü'z-zeval*, 27-*Fütüvvetnâme-i Sultânî*³⁰, 28-*Tufetü's-Salavât* (Farsça kaleme alınan bu kısa eser, sekiz bölüm ve bir hâtimedden oluşmaktadır) (Kâtip Çelebi, I, 2007, s. 333), 29-*Mâ lâ Bûdde Minhü fi'l-Mezheb* (Kâtip Çelebi, IV, 2007, s. 1256) (Mezhep konusunda gerekli şeyler), 30-*Bedâyi'ü'l-efkâr fî senâyi'u'l-eş'âsâr*³¹, ve son olarak da *Ahlâk-ı Muhsinî*³² adlı eserdir. Yukarıda verilen eserlerin dışında müellifin *Kur'an-i Kerîm* ve hadisler üzerine yaptığı başka çalışmaları da mevcuttur (Yûsufî, 1997, s. 74-75; Karaismailoğlu, 1999, s. 16-18).

3.1. *Ahlâk-ı Muhsinî* Hakkında

3.1.1. Eserin İsmi

Kâşifî'nin güzel ahlâk ve yönetim sanatını konu aldığı bu eserinin künyesi *Ahlâk-ı Muhsinî* olup *Cevâhirü'l-esrâr* olarak da bilinmektedir. Hüseyin Baykara'nın oğlu Ebül-Muhsin Mirza adına kaleme aldığı için eserine *Ahlâk-ı Muhsinî* adını vermiştir. Muhsin kavramı, süsleyen, iyilik yapan, hakkı ile bir işi yapan manalarına gelmektedir. *Ahlâk-ı Muhsinî* de ahlâkî süsleyen, ahlâka güzellik veren, güzel ahlâklı gibi anlamlar ifade etmektedir.

Müellif, eserine Allah'a hamd ile başlayarak peygamberlere selât ve selâm ile devam eder. Akabinde Hz. Muhammed'in (s.a.v) güzel siretine vurgu yaparak Allah'ın bu vesile ile dünyayı süslediğini ifade eder. Padişahlara met-hiye sunarak güzel ahlâkın ilâhî sır ve hikmetlerden olduğunu, padişahın Allah tarafından gönlünün bu nûr ile şereflendirildiğini zikrettikten sonra yönetici ve bütün insanların güzel ahlâka sahip olmalarını temenni ederek eserinin künyesini *Ahlâk-ı Muhsinî* olarak zikreder (Kâşifî, 900/1494-1495, vr. 1_a, 1_b, 2_a).

30 Eser, tasavvuf âdâbı ve erkânı, fütüvvet kurumu ve geleneği ile ilgilidir. Fütüvvet âyini hakkında Farsça ve Arapça olarak kaleme alınan bu eser, bu alanda yazılmış olan önemli eserlerdendir, bkz. Mehcûb, 1387, s. 1115, 1024-1025.

31 Farsça şiir ve güzel konuşma ve belagat sanatı ile ilgili olan eser, Kâşifî tarafından Timurlu emîri, Şücaeddîn Emîr Seyyid Hüseyin adına kaleme alınmıştır. Eser hakkında bkz. Kâşifî, 1369.

32 Çalışmamıza konu olan eser *Ahlâk-ı Muhsinî* künyesi ile Hüseyin b. Ali el-Kâşifî el-Vâ'iz tarafından 900/1494-1495 tarihinde telif olunmuştur. Üzerinde çalıştığımız nüsha ise Süleymaniye Kütüphanesi, Hafız Efendi koleksiyonunda 273 numara ile bulunmaktadır. Söz konusu yazma eser 275 yapraktan oluşmaktadır. Kâtibi bilinmemekle beraber 906/1500-1501 yılında Farsça talik yazısıyla istinsah edilmiştir. *Ahlâk-ı Muhsinî* Pîr Muhammed b. Pîr Ahmed (Azmî) Efendi tarafından 974/1566-1567 yılında *Enisü'l-Ârifîn* (Âriflerin Dostu) künyesi ile Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir *Enisü'l-Ârifîn* ve diğer Osmanlı Türkçesine yapılmış olan tercümeleleri hakkında bkz. Şahinoğlu, 1989, s. 17; Avçin, 2012, s. 147-149.

3.1.2. Eserin Telif Sebebi

Müellif, eserinin telif sebebini bizzat kendi ifadeleriyle şu şekilde izah etmektedir: “Allah’a şükürler olsun ki, mutluluğun güneşi doğdu, bütün halk ve devlet mensupları onu (sultanı) âferin ve tahsin ettiler; feleğin mihrinden (lütfü) de hakire nasip oldu “fakir-i hakir Hüseyin el-Kâşifî’ye de padişah’ın haremının (saray) tavafı (ziyareti) nasip oldu. İnsanda var olması gereken, Allah’ın Rabbânî (Îlâhî) yüce nûrunu yansıtan “güzel ahlâk” üzerinde tahkik ve tatvik ettiğimiz neticesi olarak, sultanların çocukları ve hakanların ailesi için rehber (yol gösteren) olmasını ümid ettiğim bu eseri muhtasar olarak bir kaç cümle biçiminde beğenilen, hoş ahlâk üzerine *Ahlâk-ı Muhsinî* risalesini (kitap) kaleme aldım.” (Kâşifî, 900/1494-1495, vr. 6_a-7_a).

3.1.3. Eserin Telif Tarihi

اخلاق محسنی بتمامی نوشته شد تاریخ هم نویس ز اخلاق محسنی

“*Ahlâk-ı Muhsinî* tamamı ile yazıldı, tarihi (telif) *Ahlâk-ı Muhsinî*’den çıkarılsın.”

Müellifin kendi ifadesinden de anlaşıldığı üzere ebce hesabına göre, (اخلاق محسنی=900) eser, 900/1494-1495 yılında telif olunmuştur (Kâşifî, 900/1494-1495, vr. 257_a).

3.1.4. Eserin Tertip Tarzı ve Muhtevası

Farsça kaynak eserlerinden olan *Ahlâk-ı Muhsinî*, X/XVI. asrın başında ahlâk ve yönetim prensipleri üzerine telif olunmuş önemli bir eserdir. Eserde sultan ve devlet adamlarının siyaset ve ahlâka yönelik sahip olmaları gereken özellikler üzerinde durulmuştur. Bu özellikleri edep, himmet, kararlılık, sabırlılık, cesaret ve dirayet sahibi olmanın yanı sıra cömert, merhametli, mütevazı, saygılı, adaletli olmak, devletin mühim meselelerinde istişare etmek, bilgili ve uyanık olmak şeklinde özetlemek mümkündür.

3.1.5. Eserin Katalog Bilgisi

Kitabın adı	<i>Ahlâk-ı Muhsinî</i>
Müellifi	Hüseyin b. Ali el-Kâşifî el-Vâ’iz
İstinsah Tarihi	906/1500-1501
Kâtibi	Anonim
Dili	Farsça
Cilt	1, koyu kahve şemsiyeli miklepli meşin
Hattın Nev’i	Ta’lik

Tezhip	Eserin başında bir tezhip bulunur
Ölçüsü	200x115, 115x600
Yaprak	257
Sahife	514
Satır	9
Cildin Nev'i	Şemseli, Meşin
Nereden ve ne Suretle Geldiği	Mühürlü
Tasnif No	17
Eski Kayıt No	273

3.1.6. Eserin Zahriye Kaydı

Yazmanın 1_a yaprağında mürekkep kaymasından dolayı silinmiş vaziyette olan bir temellük kaydı bulunmaktadır. Bu metnin altında ayrıca okunaklı olmayan bir mühür de yer almaktadır. Vakıf Hafid Mehmet Efendi'ye ait bir vakıf notu vardır. Ayrıca Muhammed Hafid yazılı bir tuğra ve bir de mühür mevcuttur. Eserin sonunda (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 257_a) farklı yazırlarla yazılmış Farsça üç beyit mevcuttur. Varak 257_b'de ebce harfleri ve rakamlarını belirten bir tablo yer almaktadır.

3.1.7. Eserin Diğer Nüshaları

Agha Bozorg'a (ö.1970) ithaf olunan yazmalar koleksiyonunda, Kâşifi'nin *Ahlâk-ı Muhsinî* adlı eseri üzerine yapmış olduğumuz araştırma sonucunda, İran'ın Neşriye, Dâneşgâh, Meclis, Hidâyeti-yi Kum, Gülistan, Golpâ-yegânî-yi Kum, Feyziye-yi Kum, Sipehsalâr, Millî, Edebiyat-ı Tahran, Hukuk-ı Tahran, Merkez-i İhyâ, İlahiyaât-ı Tahran, Astân-ı Hz. Masume (a.s), Hücce-tiye-yi Kum, Mer'âşî, Sâzmân-ı Medârik adlı kütüphanelerinde istinsah edilmiş 114 nüshası tespit edilmiştir³³.

İranlı yazma eserler uzmanı Hossein Mottaqî 2015 yılında St.Petersburg Kütüphanesi'nde yaptığı çalışmalar arasında *Ahlâk-ı Muhsinî* adlı eserin nüshaları ile ilgili miladî XVI-XIX asırlarda istinsah edilmiş 18 nüsha hakkında da detaylı bilgi vermektedir (Mottaqî, 1395, s. 100-112).

33 *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin istinsah edilmiş nüshaları ile ilgili geniş bilgi için bkz. <http://www.aghazozorg.ir/search.aspx> (29.08.2016). *Ahlâk-ı Muhsinî* ve yazmaları hakkında ayrıca bkz. Dirâyeti, 1389, s. 468-471.

Süleymaniye Kütüphanesi'nde eser üzerine yaptığımız araştırmalar neticesinde, eserin Osmanlı Türkçesine yapılmış tercüme edilmiş nüshalarının yanı sıra, aynı künye ile Osmanlıca ve Arapça eserlerin telif olunduğu da anlaşılmaktadır. Toplamda 54 nüshadan oluşan bu eserler, Farsça ta'lik, Türkçe ve Arapça nesih yazısı ile kaleme alınmıştır. Ancak katalog bilgilerini incelediğimizde, yanlışlıkla "Farsça ta'lik" olarak tanımlanan eserlerin bir kısmının Osmanlı Türkçesi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca istinsah tarihleri ve dili konusunda da bazı yanlış bilgiler verilmiştir. Bunların yanı sıra, kütüphanede Kâşifî'ye ait eserlerin bir kısmı yanlışlıkla *Ahlâk-ı Muhsinî* olarak tasnif edilmiştir. Dolayısıyla bu eser üzerine yeni bir tasnif çalışmasının yapılması gerekmektedir.

Ahlâk-ı Muhsinî adlı eserin nüshalarından biri de Bambaî Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu nüshanın müstensihî, Seyyid Ali Zahebebî-i Şirazî olup 1304/1886-1887 yılında telif etmiştir. Yazısı nesta'lik olup 271 varaktan oluşmaktadır (Çelebi, 1941, s. 37-38).

4. *Ahlâk-ı Muhsinî* اخلاق محسنی³⁴

Kemâleddîn Hüseyin b. Ali Vâ'iz-i Kâşifî (Sebzevârî, Mevlânâ), eserine Cenâb-ı Allah'ın adıyla başlamıştır. Allah'ı överek Onun insanları kendi kendi sureti üzere yaratması hasebiyle insanların bu dereceye erişmelerinin farz kılındığını dile getirmektedir. İnsanın söz konusu yüce mertebeye erişmesinin tek yolunun da hayvanî ve kötü huylardan arınması ile mümkün olacağını belirtmektedir. Bunu aşağıdaki örnekte olduğu gibi çeşitli beyitlerle vurgulamaktadır:

هر که در او سیرت نیکو بود	آدمی از آدمیان او بود
نیکی و دم نه نکو رویی است	خوی نکو مایه ی نیکویی است

Kim ki güzel sîrete sahipse,
O gerçek (hakiki) insanlardandır,
Güzel huylu olmak iyilikten dem vurmak değildir,
İyiliğin esası güzel huylu olmaktır (Kâşifî, 900/1494-1495, vr. 2_b).

Ardından da şehzâde Ebül-Muhsin hakkında övgü dolu rubâîlere yer vermektedir.

شاه ابولمحسن معین ملک و ملت کافتاب	در مقام احتراز از زمرة خدام اوست
شہسوار عرصہ رفعت کہ در میدان قدر	ابلق ایام رام ریاض احکام اوست

Saltanat ve dinin koruyucusu seçkin Şah Ebül-Muhsin, ihtiraz makamında (sakinmak) güneş bile onun hizmetkârlarındandır, Yücelik sahasının komutanı, kader meydanında ise, Gece ve gündüz onun hükümleri ile uyumludur (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 4_a).

Hükümdara övgüler sunduktan sonra hükümdar ve hakanların çocuklarının uyacaklarını ümit ederek kılavuz niteliğindeki *Ahlâk-ı Muhsinî* isimli eserini Hüseyin Baykara'nın teklifi üzerine oğlu Ebül-Muhsin Mirza adına kaleme aldığını beyan eder. Devamında, insanların medenî bir varlık olduğunu ve bu sebepten dolayı birbirlerine bağlı yaşamak zorunda olduklarını ifade eder. O ayrıca insanların birbirinden farklı mizaçlara sahip olduklarına dikkat çekerek, toplumun hukukunun korunması adına bir yasanın olmasının zaruretini ve bu yasanın şeriat yasası olduğunu ve bunun korunması için Allah'ın peygamberleri tayin ettiğini hatırlatır. Vahiye yoluyla peygamberlerin koydukları yasaların herkes için yararlı olduğundan dolayı buna herkesin uymasını tavsiye eder. Kâşifi bu bağlamda şeriat hükümlerine bağlı olan yöneticilerin makamlarının peygamberlerin makamıyla eşit olarak değerlendirdir:

نزد خرد شاهی و پیغمبری چون دو نگیند و یک انگشتری
گفته آنهاست که آزاده اند کاین دو ز یک اصل و نسب زاده اند

Allah huzurunda, padişahlık ile peygamberlik,
Tek yüzükte bulunan iki taş gibidir,
Bu hür ve necip olan (Peygamber'in) sözlerindedir ,
Bu manada onların aslı ve nesebi aynıdır (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 8_a).

Hükümdar olan kimse, halk üzerindeki hâkimiyet hakkının Allah tarafından kendisine verildiğini unutmamalıdır. Dolayısıyla hükümdar şer-i hukuka uymalıdır. Kâşifi bu hususta, hükümdar olacak şahsın, üzerinde durduğu kırk sıfat ile donanmış olması gerektiğini vurgular. Bunların bir kısmının Allah ve hükümdar arasında, diğerlerinin de hükümdar ve halk arasında olduğunu belirtir. Müellif hükümdarın sahip olması gereken özellikler ile ilgili kırk bâbdan oluşturduğu eserini, Kur'an ayetleri, hadis, şiir, özlü sözler ve hikâyelerden verdiği örnekler ile zenginleştirdiğini hatırlatır, üzerinde durduğu meseleleri, zamanının müsaade ettiği ve dilinin döndüğü kadar kolay anlaşılır bir Farsça ile anlatmaya çalıştığını beyan eder (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 8_a-9_a).

4.1. Eserin Muhtevası

Eser, başlıca ibâdet etmek, ihlâs sahibi olmak, dua etmek, şükretmek, sabretmek, rızalı olmak (memnuniyet), tevekkül etmek (allah'a dayanıp, güvenmek), hayâlî olmak (utanma duygusu), iffet, edepli olmak, himmetli olmak, azimli olmak, çalışkan ve gayretli olmak, kararlı ve dayanıklı olmak, adâletli olmak, affetmek, hilm sahibi olmak (yumuşak huyluluk), hoşgörülü olmak, şefkatli ve merhametli olmak, hayırlı amellerde bulunmak, ihsanlı ve cömert olmak, mütevazı ve saygılı olmak, emanettâr ve dşndârlı olmak, ahde vefa etmek, saddık ve dürüst olmak, halkın ihtiyaçlarını gidermek, aceleci davranmamak, istişare etmek, huzurlu ve ileri görüşlülü olmak, ccesaretli olmak, gayretli olmak, siyasetli olmak, uyanık ve basiretli olmak, zeki olmak, sır saklamak, zamanı iyi değerlendirmek ve nâm sahibi olmak, hukuka saygı duymak, âlimlerin meclislerinde bulunmak, şer çıkaranlarını defetmek, devlet adamlarının terbiyesi ve yetiştirilmesi bâblarından oluşmaktadır.

İbâdet bâbında Kâşifi, hükümdarın her şeyden önce ibadeti önemsemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak bu şekilde Allah'ın onu hem bu dünyada ve hem ahirette mesut kılacağına altını çizmektedir.

سرمایهٔ سعادت دنیا عبادت است پیرایه کرامت عقبی عبادت است

İbadet, dünya saadetinin sermayesidir, İbadet, Âhiret kerâmetinin zinetidir (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 10_b.)

İhlâs ve dürüstlük bâbında müellif, hükümdarın yaptığı bütün amellerinde Allah'ın rızasını göz önünde bulundurması gerektiğini vurgular.

هر که با خلاص قدم میزند عیسی وقت است که دم میزند

Kim ki ihlâs ile davranıyor ise, Hz. İsa (a.s) konuşuyormuş gibi hareket ediyordur (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 11_b.)

Du'â etmek bâbında müellif, "ادعونی استجب لکم" "Bana dua edin, duânıza cevap vereyim"³⁵, ayetine işaretle hükümdarın Cenabı-ı Allah'tan fazilet dilemesi gerektiğini söyler.

در مسند نازکی نشیند بمراد آن کس که ره نیاز بر دل نگشاد

Gönülünden, içten dua etmeyen kimsenin, muradına ermesi mümkün değildir (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 13_a.)

35 Mü'min/60, <http://mushaf.diyanet.gov.tr/> (29.08.216) (bundan sonra sadece ayet zikrolunacaktır).

Şükretmek bâbında müellif, hükümdarın kendisine konumu dolayısıyla verilmiş olan vazifesine karşı daima Allah'a şükretmesi gerektiğini vurgular. Şükretmek meselesini de dil ve gönül araçlarıyla olmak üzere ikiye ayırır. Kâşifi'ye göre özellikle yöneticilerin, bütün nimetlerden dolayı bütün vücudu ile Allah'ı hatırlaması ve dili ile (الحمد لله ولشكره) ona şükretmesi gerekmektedir. Diğer türlü de içten, gönlü ile gerçek nimetlerin sahibini tanımalı, iman ederek, daima Allah'a şükretmelidir.

شکر سوی شهر سعادت برد هر که کند شکر زیادت برد

Şükretmek insanı saadete götürür; Kim ki şükrederse, o daha çok kazanacaktır (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 16_a).

Sabırlı Olmak bâbında Kâşifi, Allah Te'âlâ'nın Hz. Davûd'a (a.s) sabırlı olmasını tavsiye ederken, sabırlı olmanın kendisinin (Allah'ın) sıfatlarından biri olduğunu hatırlatarak Allah'ın sabredenleri sevdiğini de şu ayette belirtmiş olduğunu zikreder: (ان الله يحب الصابرين) *Allah sabredenleri sever*. Yine bu konuda Efrasiyab'ın kendi komutan ve yöneticilerine şöyle dediğini nakleder: "Adamlarınızın gücüne ve blöflerine ve gururuna kanmayınız; oysa onların yiğitliği sabırlı olduklarında ortaya çıkar."

صبر بهتر مرد را از هر چه هست تا بیابد بر مراد خویش دست

İnsan için sabırlı olmak her şeyden daha önemlidir; Zira sabırlı olan insan istediğine kavuşur. (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 19_a).

Memnuniyet ve Rıza bâbında müellif, insanın Allah Te'âlâ tarafından inâyet edilen her durumu memnuniyet ile karşılması gerektiğini tavsiye eder.

Peygamberlerden (a.s) birisi, münacatından şöyle demiştir: Benim senden hoşnut olabileceğim yolu bana göster. Allah'dan kendisine şöyle hitab edildi: "Benim senden hoşnut ve rızam, senin sana mukadder ettiğim kadarına hoşnut olmandadır."

هر که راضی شد از رضای خدا بهره می یابد از رضای خدا

Kim ki Allah'ın takdir buyurduğu şeye razı (memnun) olursa, Allah'ın rızasından mutlaka mükâfatını görecektir (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 21_a).

Tevekkül (Allah'a güvenmek), faslında müellif, işlerin Allah rızasına odaklı olarak yapılması ve her konuda Allah'tan yardım talep edilmesi gerektiği üzerinde durur.

تو با خدای خود انداز کار و دل خوش دار

İşlerinde Allah'a güven, Ona havale et ve gönlünü ferah tut (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 22_a).

Haya (utanma duygusu) hususunda Kâşifî, âlemin düzeninin hususiyetlerinden birisinin utanma duygusunun olduğunu zikrederek, hayanın, imanın dallarından biri olduğunu söyler: “إِنَّ الْحَيَاءَ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ”, “Haya etmek imanın prensiplerindedir.” Dolayısıyla haya etmenin bütün insanlar için faydası olan bir özellik olduğunun altını çizmektedir.

صف شکن قلب مناهى حياست راه زن خیل مناهى حياست

Haya, suçların (günahlar) önünü kesendir, Haya, sakınılması gerekenlerden koruyandır (Kâşifî, 900/1494-1495, vr. 23_b).

İffet (namus), bâbında müellif, özellikle şehvetten sakınılması gerektiğini izah ederek, güzel ahlâkın yüce özelliklerinden olan iffet ile ilgili büyüklerden şu nakli yapmaktadır: “*İnsanoğlu karakter bakımından iki özellik taşır: Biri melek sıfatı ki buna meyillidir. Diğeri ise hayvan sıfatıdır, bu da yemek, içmek ve şehvet gibi meselelerde hırsı olmasıdır.*”

عفت آنجا که رایت افزاد دل و دین را تمام بنوازد

نفس از او نیک خوار و زار شود روح مقبول کردگار شود

İffetin bulunduğu (riayet edildiği) yerde, imanı ve gönülleri okşar

Nefis onun karşısında rezil ve hâr olur, ruh ise Allah'ın makbul gördüğüne dönüşür (Kâşifî, 900/1494-1495, vr. 29_b).

Âdâb bâbında müellif, hükümdar ve yöneticilerin başkalarına saygı göstermeleri gerektiğinden bahseder. Bunun olması durumunda insanların da onları örnek alacaklarını beyan eder. Nitekim âlimler insanın en iyi sermayesi ve onu süsleyen özelliğın de edep olduğunu ifade etmişlerdir.

ادب بهتر از گنج قارون بود فزون تر ز ملک فریدون بود

بزرگان نکردند پروای مال که اموال راهست رو در زوال

عنان سوی علم و ادب تافتند که نام نکو از ادب یافتند

Edep, Kârûn'un³⁶ hazinesinden daha iyidir, Feridûn'un³⁷ varlığından daha fazladır.

Büyükler mal ve mülk için kaygılanmamışlardır, Zira mal ve mülk bir gün mutlaka yok olur. Oysa onlar ilim ve edebin yoluna gittiler, Böylece edep sayesinde nâm saldılar (Kâşifî, 900/1494-1495, vr. 31_b-32_a).

36 Hz. Musâ (a.s) zamanında Allah'a isyan ettiğinden dolayı Allah tarafından cezalandırılmış, zenginliği ile meşhur olan kişidir. *Kur'an*'da onun bu hikâyesi naklolunmuştur. Bu konuda bilgi için bkz. Harman, 2011, s. 519-520.

37 Feridûn, sekizinci feleğın ismidir. Yılanbaşı Dahhâk'ı yendikten sonra Pîşdâdiyân Hânedanı hükümdarlarından, 500 sene hüküm süren Pers kralıdır. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Firdevsî, 2005, s. 1048.

Himmet konusunda ise müellif, hükümdarların ne kadar çalışkan olurlarsa o kadar halk gözünde itibar kazanabileceklerini söyler. Buna örnek olması açısından büyük komutan olan Ya'kûb b. Leys'in³⁸ kararlı ve mücadeleci özelliklerinden bahsetmektedir. Aristo'nun, ahiretin saadetine erişmeyi hedefleyen kimsenin bu dünyada da mesut olabileceğine dair sözüyle de konuyu pekiştirmeye çalışmıştır.

ذره زان ملک صد عالم بود ملک عقبی خواه کان خرم بود
عرصه آن عالمت آید بدست جهد کن تا در میان این نشست

Âhiret mülkünü arzu et, zira çok hoştur, Onun bir zerresi bile bu dünyanın yüz katına bedeldir,

Bu dünyada bulunduğu sürece öyle gayret göster ki, Diğer dünyanın saadetine kazanasın (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 34_a).

Azimli olmak bâbında Kâşifi, hükümdarın devletin önemli meseleleri ile ilgili alınan kararlarda titizlik göstermesi gerektiğini vurgulayarak, "*Yüce Allah himmetli olanları sever; Onların amellerini kabul buyurur ve şereflendirir*" der. Ardından da bir bilgeden şu nakli yapar: "*Bilgeye sormuşlar, hükümdarların azmi hangi durumlarda işe yarar? O da şöyle demiş: Memleketin sıkıntılarını gidermekte azimli olduğu zaman.*" Kâşifi bu meselede maksadın hasıl olması veya hedefe ulaşma sürecinde tabii zorlukların da olduğunu, ancak bunların da Allah'a tevekkül ile aşılabileceğini belirtmektedir: "*Bir kere karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et, ona dayanıp güven. Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever.*"³⁹

بی عزم درست و سعی کامل کس را نشود مراد حاصل

Azim, irade ve himmet olmadan, İnsan muradına erişemez (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 35_a).

Çalışkanlık ve Gayret Etmek konusu ile ilgili müellif şöyle der: "*Hiçbir devlet adamı yoktur ki himmetli ve azimli olmadan fetihler yapabilsin.*"

در طلب میکوشم ار یابم زهی بخت بلند ور نیابم عذر من افتد بزرگان را پسند

Hedefime erişmek için çaba gösteriyorum, Ulaşsam bile, büyükler beni affederler (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 37_b-38_a).

Kâşifi, çalışkanlık ve gayret ile ilgili verdiği bilgiyi pekiştirmek için de bir

38 Yakub b. Leys es-Saffâr, İran'ın Sîstân bölgesinde 861-1003 yılları arasında hüküm süren Saffârî Hanedânî'nin kurucusudur. Geniş bilgi için bkz. Merçil, 2008, s. 464-465; Öntürk, 2016, s.219-220.

39 Al-i İmran/159.

hikâye nakletmektedir. Hikâyeye göre günün birinde bir karıncanın zor şartlarda çok büyük bir toprak kümesini meşakkat ile başka yere taşıdığını gören bir kuş ona şöyle sordu: “*Ey zavallı naif karınca, sen neden bu kadar çabalıyorsun?*” O da şöyle cevap verdi: “*Benim sevdiğim biri var, kendisine erişmem için bu toprakların böyle taşınmasını şart koşmuş, ben de ona vâsil olabilmek için çabalıyorum.*” Kuş ona şöyle dedi: “*Ama bu iş seni aşar, zor bir iştir.*” Karınca şöyle cevap verdi: “*Ben bu görevi yapmaya karar verdim ve elimden gelen gayreti de göstereceğim, başarabilirsem, ne mutlu bana, başaramazsam de bu benim suçum değil, mazeretim kabul görülmelidir.*”

من طریق سعی می آرم بجای لیس للانسان الا ما سعی
دامن مقصود اگر آرم به کف از غم و اندوه مانم برطرف
ور نشد از جهد من کاری بکام من درو معذور باشم والسلام

(Hedefe ulaşmak için) çaba ve gayret gösteriyorum, İnsan için çalıştığım başkası yoktur⁴⁰,

Eğer mücadele sonunda hedefime ulaşırsam, Gam ve kederlerden kurtulmuş olurum, Eğer çabalarım rağmen muvaffak olmazsam, Onun için mazeretim var, vesselâm (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 38_b-39_a).

Kararlılık ve Dayanıklılık hususunda Kâşifi, hükümdarın fesattan uzak durması ve halkının refahı için mücadele etmekte kararlı olması gerektiğini söyler. Hükümdar aldığı kararlarında sabit ve tutarlı olmalıdır. Zira bunun aksi olursa, devlet adamları nezdinde saygınlığını yitirir ve kimse ona itaat etmez. Devlet adamları ve halk isyana teşebbüs eder. Bu bağlamda Kâşifi, büyük hükümdarların, herhangi bir hevese kapılmaksızın aldığı kararı yerine getiren kişi olduğunu söyler (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 40_b, 41_a).

در تردد ره نجات مدان هیچ خصلت به ز ثبات مدان
میل داری به رفعت درجات در معالی ثبات ورز ثبات

Tereddütte kurtuluş arama, Kararlılıktan daha iyi özellik arama,

Eğer yüksek seviyelere erişmek istiyorsan, Yücelikte, kararlı ol, kararlı (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 41_b).

Adalet bâbında müellif, “ان الله يامر بالعدل والاحسان”, “Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder⁴¹” ayetinden iktibas ile adaletin mazlumların feryadına yetişmek ve ihsan etmek olduğunu bildirmektedir (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 43_b).

40 Necm/39.

41 Nahl/90.

عدل در دنیا نكونامت كند در قیامت خوب فرجامت كند
اندرین عالم مقدر سازدت چون بآن عالم روی بنوازدت

Adaletli olmak bu dünyada sana şöhret kazandırır; Âhiret'te seni saadete kavuşturur;

Bu dünyada sana güç kazandırır; Diğer dünyada ise seni okşar, ferahlatır (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 49_b).

Affetmek bâbında müellif, Allah'ın Hz. Muhammed'e (s.a.v) bağışlayıcı olmasını emrettiğini ve onun da buna uyararak kendisine zulmeden Mekke halkını Mekke'nin fethinden sonra affettiğini zikreder. Kâşifi, affetmek ile ilgili büyüklerden şu sözü nakleder: "*Günah (suç) ne kadar büyük olursa olsun, affedenin fazileti ondan daha çoktur.*" (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 63_a-63_b). Ardından konuyu pekiştirmek için şu hikâyeyi anlatır: Birkaç kişiyi katletmiş suçlu bir adam, Arap sultanlarından birisinin huzuruna gitmiş. Hükümdar ona: "*Yaptığın bu suçun cezasının ne olduğunu bildiğin halde bana gelmeye nasıl cesaret ettin?*" diye sormuş. O da şöyle cevap vermiş: *Suçumun ne kadar büyük olduğunu, bunun cezasının da ne olduğunu biliyorum, ancak huzuru-nuza gelmekte bana cesaret veren sizin kerâmet ve affinizin benim yaptığım suçtan daha fazla olduğunu biliyor olmamdır.*

گر عظیم است از فرودستان گناه عفو کردن از بزرگان اعظم است

Gerçi zayıf (güçsüz) olanların günahı (suçu) fazladır, Ancak büyüklerin affi ondan daha çoktur (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 66_a).

Yumuşak Huyluluk hakkında müellif, "انا الله غفور الرحيم" "Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir"⁴² şeklinde Kur'an ayetinden alıntı yaparak bu özelliğin Allah'ın tavsiye ettiği en önemli huylardan olduğunu ve peygamberlerin buna her zaman özen gösterdiklerini ifade ile devlet başkanlarının da buna ihtimam göstermeleri gerektiğini anlatmaktadır.

مردی گمان مبر که بزورست و پردلی با خشم اگر برایی دانم که کاهلی

Zanetme ki mertlik güçlü ve cesaretli olmakla olur

Aslında hiddet ve hışım ile hareket edersen, güçsüz ve zayıfsındır (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 67_b).

Hoşgörü ve Metânet faslında müellif şöyle der: Cenâb-ı Allah imânı yarattığında, imânın: "*Allahım beni güçlü kıl*" dileği karşısında Allah onu iyi huylulukla kuvvetlendirdi. Allah küfrü yarattığında ise o da yine Allah'tan

42 Bakara/199.

aynı şekilde kuvvetlendirilmesini diledi fakat Allah onu kötü huyluluk ve cimrilikle güçlendirdi (Kâşîfî, 900/1494-1495, vr. 72_a-72_b). Devamında yazar hükümdarların hoşgörülü ve sempatik duygulara sahip olmaları gerektiğini vurgulamaktadır.

من ندیدم در جهان جستجو هیچ اهلیت به از خلق نکو

Dünyayı gezdim, ancak güzel huydan başka bir özellik bulamadım (Kâşîfî, 900/1494-1495, vr. 72_b).

Şefkatli ve Merhametli Olma bâbında müellif, devlet adamlarının halka karşı merhametli davranmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Hükümdarın Allah'ın ona inayet buyurduğu rahmetten halkına bahşetmesi gerektiğini şu beyitler ile de özetlemiştir:

شنیدم از بزرگان سخن سنج که سلطان را رعیت بهتر از گنج
که آن خرج ار شود آخر سر آید وزین هر لحظه دخلی نو درآید

Büyüklerden (bilgeler) duyduğuma göre,
Padişah için re'ayasından daha büyük bir hazine yoktur,
Zira hazine harcandığı takdirde sona erer,
Diğeri (halk) ise padişah için daima faydalıdır (Kâşîfî, 900/1494-1495, vr. 80_a.)

Hayırlı Ameller İşlemek konusuyla ilgili Kâşîfî, devlet adamlarının halk için mescit, medrese, hankâh, ribât, havuz, köprü gibi binalar inşa etmelerinin zaruri olduğunu zikreder. Bu bağlamda şöyle der:

هر که خیری کرد چون محمل بدان عالم کشید روح او را هر نفس فیضی دگر خواهد رسید
Kim ki hayırlı bir amel işlemiş ise, diğer âleme (Âhîret) bir yük taşımış gibi olur,
Bu amelin feyzi ve bereketi mükâfat olarak daima ona dönecektir (Kâşîfî, 900/1494-1495, vr. 81_b).

چون نمی ماند جهان بیقرار نام نیکو به که ماند یادگار

Vefâsız dünyanın kimseye yâr olmadığı için, En iyisi geriye hatıra olarak iyi bir nâm bırakmaktır (Kâşîfî, 900/1494-1495, vr. 82_a).

İhsan ve Yiğitlik mevzusu da müellifin üzerinde durduğu konulardandır. Bu bâbda Kâşîfî, halkın cömert insanların adını hayırla andığını söyleyerek, âlimlerden birisinin bu konuyu "İnsanın hünelerinin ortaya çıkmasını engelleyen şey cimrilik olup bütün kötülüklerini örten de cömertliktir," şeklinde özetlediğini söylemektedir.

هنر سخاست دگر جمله دست افزارست اگر ترا بهر انگشت خویش صد هنر است

Her parmağında yüzlerce hüner olsa dahi,

Esas olan hüner, cömertliktir, diğerleri ise birer araç (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 87_a-87_b).

Tevazu ve Saygı mevzusuna ilişkin, *Allah için tevazu sergileyen kimseyi Allah yüceltir* (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 102_b) diyen müellif, tevazuun insanın makamını yücelten bir özellik olduğunu zikreder. Akabinde de Sâ mânî Hükümdarı Nasr b. Ahmed'in oğluna şu nasihatini nakletmektedir: *"Ey oğul, meşakkatle elde ettiğimiz ülke ve saltanatın bekasını istiyorsan, devletin hazinesine ve değişken ordusuna değil iyilik ve alçak gönüllülüğe güven; İnsanların gönlüne sahip olduğun müddetçe onlar seni el üstünde tutar."* (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 103_a).

تواضع میدهد از روشنایی بسی بیگانگان را آشنایی

تواضع هر که دارد سرفراز است بروی او در اقبال باز است

Alçak gönüllülüğün ışığında, bir çok kin güden insan dostluk yoluna girer, Mütevazı olan kimse, başarılıdır ve bütün mutluluk kapıları onu açıktır (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 103_b).

Emanet ve Diyanet (dindarlık)⁴³ hususunda müellif, insanların sahip oldukları bütün şeylerin Allah tarafından onlara bırakılan emanetler olduğunu söyleyerek, emanetin diyanetin direği olduğunu vurgular:

شرع که بنیاد دیانت نهاد قاعده دین به امانت نهاد

در دلت ار میل امانت بود از شرر دوزخ امانت بود

Diyânetin kaidesi olan Şeriat,

Dini emanet üzerine kurmuştur,

Eğer sende (aklında ve gönlünde) emânetdârlık vasfı varsa,

Cehennemden ateşinden güvende olursun (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 109_a).

Ahde Vefa Etmek konusunda müellif, *"يا ايهاالذین آمنوا اوفوا بالعقود"* "Ey iman edenler! Akitlerinizi yerine getirin"⁴⁴ ayetine işaret ederek devlet adamlarının verdikleri sözlere sadık kalmaları gerektiğini belirtmektedir (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 115_a-116_a). Ayrıca bu konuda şöyle demektedir:

43 23.bâb hakkında her hangi bir bilgi verilmemiş. Muhtemelen kâtipin gözünden kaçmıştır. Ayrıca kâtip yanlışlıkla 22. Bâbı tekrarlamıştır. Oysa 23. Bâbın Emanet ve Diyanet olması gerekir. Bkz. metin, 109a. Biz çalışmamızda tashih ederek bâbları sırası ile verdik.

44 Maide/1.

دست وفا در کمر عهد کن تا نشوی عهدشکن جهد کن

Verdiğin sözleri mutlaka yerine getir, Sözünde durmayan biri olmamak için gayret et (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 119_a).

Sadakat ve Doğruluk faslında müellif, “*eğer halkın sana itaat etmesini istiyorsan, sakın yalan söyleme*” diyerek hükümdarların ve devlet adamlarının doğru olmalarının elzem olduğunu anlatmaktadır. Ardından bir hükümdarın oğlunu şu vasiyetiyle sadakat ve doğruluğun önemini izah eder:

تو در کار خود راستی بر بکار که هم رسته گردی و هم رستگار
بود بس که مردم بسی کج خرام بآخر شود راستان را غلام
اگر چند باشد کمان سخت گیر بآخر تواضع کند پیش تیر

İşlerinde eğer dürüst davranırsan, hem kurtulanlardan olursun hem de mesut, Kötü huylu bir hayli yamuk insan olmuştur ki, Sonunda dürüst olanlar onlardan daha üstün olmuşlardır,

Yay ne kadar sert olursa olsun, Okun karşısında eğilmek zorunda kalır (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 122_a-122_b).

Halkın İhtiyaçlarını Gidermek bâbında Kâşifi yöneticilere yönelik şöyle der: “*Kim ki Allah’tan dileklerinin kabulünü diliyorsa, önce halkın ondan istediklerini yerine getirmelidir*” (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 124_a). Bu konunun ne derece ehemmiyetli olduğunu göstermek için de “*Mü’minlerin gönlünü şâd etmek, insanların ve meleklerin amelidir,*” hadisini vererek halkın ihtiyacını gidermenin aynı zamanda saltanatın şartlarından biri olduğunu yazmaktadır.

اگر توقع بخشایش خدا داری ز روی لطف و کرم بر شکستگان بخشای

Allah’ın seni aff buyurmasını bekliyorsan şayet,

Zayıflara karşı merhametli ol ve onlara ikram et (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 124_b)

Sükûnet ve Düşünceli Olma konusu ile ilgili müellif, sükûnetle davranmanın bir erdem ve bütün amelleri süsleyen bir davranış olduğunu, aceleciliğin ise pişmanlığa sebep olduğunu söyleyerek, bu hususta aşağıdaki şiiere yer vermektedir:

به آهستگی کار عالم بر آر که در کار گرمی نیاید بکار
چراغ ار بگرمی نیفروختی نه خود را نه پروانه را سوختی

İşlerini sakın bir şekilde hallet, Kızgınlıkla yapılan iş işe yaramaz,

Eğer bir işe aşk ile odaklanmaz isen, O iş olumlu ve hayırlı sonuçlara yol açmaz (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 127_a)⁴⁵.

İstişare Etmek ve Tedbirli Olmak bâbında Kâşifi, Cenâb-ı Allah'ın Hz. Muhammed'e (s.a.v) şu buyruğuyla başlar: “وشاورهم فى الامر” “İş konusunda onlarla müşavere et”⁴⁶. Allah'ın, Hz. Muhammede (s.a.v) işlerinde bilgi sahibi kişilerle meşveret etmesini buyurması, bu önemli meselenin halk arasında sünnet haline gelmesini sağlamıştır (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 131_a). Bu bağlamda Kâşifi de devlet başkanlarına işlerinde müşaverede bulunmalarını ve ihtiyatlı olmaları gerektiğini tembihlemektedir (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 133_a-133_b).

ره مپیچ از مشورت زیرا که ارباب خرد مشورت را پیشگاه اهل دولت کرده اند

İstişare etmekten hiçbir zaman şaşmamalısın zira bilginler,

Meşveret etmeyi hükümdarların tahtı (gücü) olarak görürler (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 136_a).

Huzurlu ve İleri Görüşlülük bâbında Kâşifi, Esfâr b. Şireveyh'in⁴⁷ Ebû Cafer-i Simnânî ile olan meselesini hikâye ederek (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 138_a-139_b) devlet başkanlarının her koşulda ileri görüşlü ve ihtiyatla hareket etmelerinin özellikle siyasî hayatta çok önemli olduğunu izah etmeye çalışmıştır.

هر کس که امان دین و دنیا طلبید بی بدرقه حزم بمنزل نرسید

آيينه فکر را بزن صیقل حزم تا روی مراد اندر آن بتوان دید

Kim ki din ve dünyasının güvenliğini istiyorsa,

İşlerinde uyanık ve tedbirli olmalıdır,

Düşünce aynasını ileri görüşlülükle silmelidir ki,

Tâ ki o aynada muradını görme imkânı bulsun (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 140_a).

Secâ'at bâbında müellif, cesaretin önemli faziletlerden biri olduğunu ve Allah'ın cesur insanları sevdiğini anlatır (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 140_a).

45 Bu beyitte: “Eğer ateş fanusunu muhabbet ile yakmaz isen, ne kendine ne de pervâneye bir iyiliğin dokunur.” Burada, pervâne ve mum metaforunu, birbiri için kendilerini feda eden âşık ve me'suk'tan örnek göstermiştir. Yani hayırlı bir amel mutlaka aşk ve sevgi ile yapılmalıdır ki kendi ve başkaları için faydalı olsun.

46 Al-i İmran/159.

47 Siyasî olarak İran'ın Kuzeybatısında önemli rolü olan Gilânî komutan hakkında geniş bilgi için bkz. Özaydın, 1995, s. 373-374.

هر که بد دل تر بود در کارزار باشدش جان بی قرار و کارزار
جرأتی کن پیش مردان در نبرد تا برآید نامت از مردان مرد

Savaş meydanında korkak olan kimse, Mücadelede istikrarsız ve sebatsız olur;
Savaşta yiğitlerin karşısında cesur olmalısın ki, İsmi mertlerin isimleri arasında
anılsın (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 141_a).

Gayret konusuyla ilgili Kâşifi, gayreti insanlar tarafından muhafaza edilmesi gereken bir nesne olarak tanıtır. Ayrıca hükümdarın ister halka yönelik isterse memleketin işleriyle ilgili olsun dinî ve dünyevî gayretten ödün vermemesi gerektiğini vurgular (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 153_b-154_a).

نهی منکر بدست باید کرد ور میسر نباشدت این کار
بزبان منع کن و گر نتوان در دل خویش می کنش انکار

Amelde kötülüklerden sakınmak gerekir, Ancak buna gücün yetmiyor ise,
Dilinle bunu yapmaya çalış, O da mümkün değilse, gönlünle bunu yap (Kâşifi,
900/1494-1495, vr. 154_b).

Siyaset bâbında Kâşifi siyaseti, nefis siyaseti ve gayri nefis siyaseti olarak ikiye ayırarak tanımlar. Buna göre nefis siyasetinin, kişinin kendi ahlâkî özellikleriyle alakalı olduğunu; gayri nefis siyasetinin ise devlet erkânıyla ilgili ve onların halka karşı uyguladıkları siyaset olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda âlimlerin dünya işlerinin siyasetin temeli olduğunu belirttiklerine vurgu yaparak, sağlam bir siyaset olmaksızın işlerin muntazam bir şekilde yürütülemeyeceğini anlatmaktadır (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 161_b).

از سیاست نظام یابد ملک بی سیاست خلل پذیر بود
نسق کارهای عالم را از سیاست ناگزیر بود

İyi bir siyaset ile devlet düzene kavuşur, Siyasetin olmadığı devletin düzeni olmaz,
Âlemin bütün işlerinde düzenin sağlanmasının, Siyaset ile mümkün olduğu kaçınılmazdır (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 162_b).

Uyanıklık hakkında müellif, hükümdarın halkın durumundan haberdar olmasını ve bu hususta güvenilir habercileri görevlendirmesi gerektiğini söylemeye çalışmıştır. Bununla birlikte zaman zaman devlet adamları reayanın durumundan haberdar olabilmek amacıyla tebdili kıyafet ile teftişe çıktıklarının da altını çizmektedir. Hz. Dâvûd'un tebdili kıyafetle bir yabancı gibi şehirde dolaştığı ile ilgili hadiseyi buna örnek olarak göstermektedir (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 168_b-169_a).

چه نیکو متاعیست کار آگهی کزین نقد عالم مبادا تهی
ز عالم کسی سر بر آرد بلند که در کار علم بود هوشمند

Uyanık olmak ne güzel bir varlıktır, Âlimin her yerinde bu hep bulunsun,
Dünyada yükselen kimseler, İlim konusunda uyanık olanlardır (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 169_b).

Feraset ve Anlayış bâbında Kâşifi, hükümdarın ilim sahibi, akıllı ve ferasetli olmasını saltanatın gücü ve bekası için önemli şartlardan kabul etmektedir. Bu konuda Seyid Ali Hamedânî'nin *Zahiretü'l-mulûk* adlı eserinden konu ile ilgili alıntılara da yer vermektedir (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 183_a-183_b).

Müellif Ferâset meselesi ile ilgili iki şekilde konuyu ele almıştır: Buna göre birincisi şer'î feraset olup nefsin tezkiyesi ve kalbin tasfiyesi (arınması), gafletin basiretten kalkması durumunda insanın yakın nûru ile gördüğü şeylerin hakiki halini görmeye muvaffak olabileceği şeklinde tanımlanmıştır. İkincisi hükmî ferâset olup yeterince bilgiye sahip olarak görünüşe göre karar vermek şeklinde izah edilmiştir. Müellif, Nûşirvân'dan bir hikâye ile konuyu daha anlaşılır hale getirmeye çalışmıştır (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 181_a-187_b).

بر دل پاک اهل دولت و دین فیض الهام میرسد ز خدای
در ره حق غلط نخواهد کرد هر که را نور اوست ارهنمای

Devlet ve din adamlarının gönlü, Allah'ın ilham ve feyizleri ile donanır,
Hak yolunda olan kimse hataya düşmez, Allah'ın nûru, kendisine rehber olan asla şaşmaz (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 188_a).

Sırdârlık hususunda Kâşifi, hükümdarın sahip olması gereken özelliklerden birisinin, memleketin sırlarını gizli tutmak olduğunu söyler. Bununla bağlantılı olarak Hz. Peygamber'in (s.a.v) özellikle savaş sırlarında çok titiz davrandığını zikreder.

چنان باید آیین کردار تو که کس ره نیابد به اسرار تو
سکندر که بر شرقیان حرب داشت در خیمه گویند در غرب داشت
در این راز با تو کس انباز نیست بجز تو ترا محرم راز نیست

Senin öyle bir davranış biçimin olacak ki, Kimseler senin sıralarından haberdar olmasın,

Anlaşılan, İskender doğuya sefer düzenlediği halde, Anlaşılan kendi çadırını batıda kurmuştur (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 188_a).

Bu meselede kimse seninle ortak değildir, Kendinden başka sana sırdaş yoktur (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 188_b).

Gizlilik konusunda ise müellif, üç meselenin gizli tutulmasını tavsiye eder: Birincisi yapılacak olan seyahat ve maksadı; ikincisi, inanç ve dinî görüş ve son olarak da mal varlığı hakkında başkalarına bilgi verilmemesini öğütler. Buna sebep olarak da gerçek anlamda çok az kişinin sır saklayabilir olmasını göstermektedir (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 188_b-189_a).

Fırsatları Doğru Değerlendirmek bâbında Kâşifi, zamanın hızla akıp gittiğine dikkat çekerek akıllı hükümdarın, böyle geçici bir dünyada yaptığı hayırlı hizmetlerle halkının kalbinde kendini yaşatan kişi olduğunu söyler. Bu mevzuda da müellifimiz, *Kitab-ı Menûcihr*'den şu alıntıya yer vermektedir: “Akıllı olan kimse, bu ödünç alınmış (geçici, fânî) dünyaya gönül vermez, bir kimseyi Allah hükümdarlık makamına oturtursa, o da hayırlı ameller işleyerek nam ve şöhret kazanmalıdır” (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 195_a-195_b).

نوشیروان عادل باغی خیال داشت	بوزرجمهر گفت ای شاه کامران
آب و زمین مملکت این بدست توست	باغی بساز بر طرف جویبار آن
بیخی نشان که دولت باقیست بر دهد	کین باغ عمر گه بهار است و گه خزان

Âdil hükümdar olan Nûşirevân bir bağ yapmayı hayal etmiş, Büzürgmîhr (veziri) ona şöyle demiş: Ey mes'ud padişahım, Su, toprak ve mülkün tamamı senindir, Öyle bir bağ yap ki kanallarının etrafında, Öyle bir ağaç ekesin ki, Âhîret günü sana mahsül versin, Zira bu ömür bağında kâh bahar kâh da son bahar olur (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 197_a-197_b).

Hukuka Ri'âyet Etmek mevzusu üzerinde Kâşifi, uzunca durmaktadır. Devlet adamlarının bu konuda titiz davranmalarını tavsiye etmektedir. Ayrıca genel olarak anne ve babaya saygı gösterilmesini nasihat eder ve bu bağlamda Allah'ın şu buyruğuna yer verir: “Anne ve babanın memnun oldukları evladından ben de memnun olurum.”

دستگیری گر کنی همسایه درویش را	با پیمبر در جنان همسایه بینی خویش را
Eğer yardıma muhtaç komşuna yardım edersen,	Cennet'te kendini Peygamber'in (s.a.v) komşusu görürsün (Kâşifi, 900/1494-1495, vr. 204 _a).

Bilginler ile Oturmak faslında müellif, devlet adamlarının ilim erbabıyla müşavere etmelerini önermektedir. Bu bağlamda bilgili insanlar ile oturup,

onların tecrübelerinden faydalanmanın saadet kimyası olduğunu belirtmektedir.

مهر پاکان در میان جان نشان
دل مده الا بجمعی سرخوشان
نار خندان باغ را خندان کند
صحبت مردانت از مردان کند
سنگ گر خاراگر مرمر بود
چون بصاحبدل رسد گوهر شود

Gönlü temiz kalpli olan insanları sev,

Kendisini ilme ve irfana adanmış kimselerden başkasına gönlünü kaptırma,

Gülen bir nar (güleryüzlü insan), bütün nar bahçesini sevindirir (herkesi neşelendirir),

Yiğitler yiğitlerin hikâyesini anlatı ,

Taş ise ister sivri isterse mermer olsun, sahibini bulursa, gevher olur (Kâşifî, 900/1494-1495, vr. 218_a).

Şerhlerin Önünü Kesmek bâbında müellif, bilgili insanlar ile istişare edilmesi gerektiği gibi kötülerden de uzak durulmasını önermektedir. Buna göre devlet başkanının halkın güveni için bu meselede titiz davranmasının bir zaruret olduğunu özellikle vurgulamaktadır (Kâşifî, 900/1494-1495, vr. 225_b-226_a).

بیر دست دزد و سر راهزن
که ایمن شود راه بر مرد و زن
چوره گشت ایمن شود کاروان
ز بهر تجارت بهر سو روان
وزان سو بسی نفع یابند خلق
دمادم به سودا شتابند خلق
شود شهر معمور و ده نیز هم
ز آیینه دل رود زنگ غم

Hırsızların ellerini, yol kesenlerin kafasını kes ki, halkın güvende yaşasın,

Yollar haydutlardan temizlendiği takdirde, ticaret kervanları her tarafa seyahat eder,

Bu sayede halk kazanç elde eder ve devletine karşı da sevgisi artar,

Memleket bu sayede refah bulur, gam ve keder de gönüllerden uzaklaşır (Kâşifî, 900/1494-1495, vr. 226_b).

Devlet Erkânının Âdâbı bâbı ise bu eserin en uzun ve son bölümüdür. Kâşifî bu bölümü ikiye ayırmıştır: Birincisi devlet adamlarının yetiştirilmesi ve özellikleri; ikincisi devlet erkânının hükümdara karşı sorumlulukları şeklindedir.

Buna göre birinci bölümde, hükümdarın iktâlar üzerinde tasarruf hakkı verdiği emirlerin tayin edilmesinde ve yetiştirilmesinde titiz davranması ge-

rektiğini söylemektedir. Söz konusu emirlerin halka zulüm etmelerini engellemek adına güvenilir habercilerin görevlendirmesi gerektiğini belirtmektedir. Devlete hizmet edecek memurlara birden fazla görevin verilmemesini ve iki kişiye de aynı vazifenin verilmemesini tavsiye etmektedir. Ayrıca hükümdarı temsil edip onun dili olarak nitelendirdiği elçilere iyi muamele edilmesi gerektiğini de söylemektedir. Yine devlet idaresinde en önemli mevkiyi işgal eden vezirlerin de çok iyi kişilerden seçilmesi gerektiğini yazmaktadır.

ملازمان سلاطین چو یکجهت باشند مهم مملکت و مال برقرار بود
وگر نفاق نمایند و مکر حیلہ کنند اساس جمله مهمّات بی مدار بود

Hükümdarlar ve devlet ricâli arasında bir uyum olduğu takdirde, Devletin bütün işleri ve hazinesi de uygun bir biçimde olur, Ancak aralarında nifak ve kin gütmek yayılırsa, Devletin bütün temelleri sarsılacaktır (Kâşifî, 900/1494-1495, vr. 244_b).

İkinci bölümde ise devlet hizmetine alınan kimselerin, Cenâb-ı Hak'ka şükretmeleri gerektiği gibi, hükümdara itaat edip halka karşı olan vazifelerinde Allah'ın emrettiğinin dışına çıkmamaları gerektiğini tavsiye etmektedir.

Kâşifî eserini *"Hikmetin sırları, farklı zamanlarda çeşitli devlet ve devlet adamlarının yaşadığı bazı hadiselerden ibaret olan, yüce nâmlı Ebu'l-Muhsin Mirza adına Ahlâk-ı Muhsinî'nin telifi tamamlandı, tarihi de verildi,"* sözleriyle bitirmiştir.

Sonuç

Hüseyin Kâşifî Timurlu Devleti'nin himayesini gören meşhur âlimlerdendir. Saygın bir şahsiyet olan Kâşifî, Hüseyin Baykara'nın sarayında bulunduğu sırada, devletin siyasî, ekonomik ve kültürel durumuna bizzat şahit olmuştur. Bu açıdan Hüseyin Baykara'nın oğlu Ebü'l-Muhsin için yazmış olduğu *Ahlâk-ı Muhsinî* önemli bir çalışmadır. Kâşifî, eserini şahit olduğu olayları dikkate alarak devletin varisi olacak Ebü'l-Muhsin'in ileride karşılaşacağı muhtemel olaylara karşı nasıl davranması gerektiğini izah eden bir rehber şeklinde ele almıştır. Bu bağlamda müellif özelde Ebü'l-Muhsin'e, genel anlamda da hükümdarlara iyi bir yönetici olma yolunda öğütler vermiş, halkın mutluluğu ve refahını sağlamanın önemi üzerinde durarak bir takım tavsiyelerde bulunmuştur. Halkın bekasının devletin bekası olduğunu vurgulayarak yöneticilere düşen görevleri sıralamıştır. Aynı şekilde halkın da kendi sorumluluklarını bilmesi ve devlete karşı vazifelerini yerine getirmesinin önemini belirtmiştir.

Müellif, eserini peygamberler başta olmak üzere sahabelerin, âlimlerin ve çeşitli devlet adamlarının hayatından seçtiği örneklerle zenginleştirmiştir. Bir diğer özellik de Farsça şiir beyitlerinin işlenmiş olmasıdır. Güzel sesi ve hitabeti ile meşhur olan Kâşifi, edebî vasfını ortaya koyarak, güzel ahlâka yönelik mevzuları şiir ile yoğurarak aktarmıştır.

Ahlâk-ı Muhsinî, XV. asrın sonlarında Farsça olarak sade bir dille yazılmış ana kaynak niteliğindedir. Dolayısıyla hem edebî yönü hem de güzel ahlak ve adalet odaklı devlet yönetim felsefesi ile ilgili olması hasebiyle önemli bir eserdir. Eserden yöneticiler ile yönetilenler arasındaki ilişkilerin yanı sıra devlet adamları arasındaki münasebetlere dair bilgi edinmek mümkündür. Dolayısıyla ahlâk üzerine yazılmış eserler; edebî ve ahlâkî değer odaklı yazılmış olan siyasetnâme (nasihatnâme) türü eserler; tarihçiler için dönemin siyasî, kültürel ve toplumsal meselelerini anlamalarına yardımcı olacak önemli kaynaklardır. İran edebiyatı açısından önemli bir eser olan *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin muhtelif kütüphanelerde çok sayıda taş ve kurşun baskı nüshaları bulunmaktadır. Eserin Osmanlı Türkçesine çeşitli tercümeleri olduğu gibi, aynı künye altında benzer eserlerin de telif edildiği görülmektedir. Buna istinaden, eserin Osmanlı devlet adamları ve ulemâ kesimi tarafından önemsendiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla eser üzerinde daha kapsamlı çalışılmaların yapılması Türk kültür ve edebiyat tarihine önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abdurrahman Câmî, (1962). *Nefahâtü'l-Üns*. Lâmiî Çelebi (çev.). İstanbul: Marifet Yayınları.
- Aksu, A. (2008). Nehcü'l-belâğâ'da Hz. Ali'nin Bazı Tavsiye ve Uyarıları. C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi. (XII/2), (s. 35-54).
- Algar, H-Alparslan, A. (1998). Hüseyin Baykara. DİA (XVIII. Cilt). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (530-532).
- Anay, H. (1994). Devvânî. DİA (IX. Cilt). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (257-262).
- Avcı, C. (2006). Nasihatü'l-Mülûk. DİA (XXXII. Cilt). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (411).
- Avçın, M. (2012). Bir Siyasetname olarak Ahlâk-ı Muhsinî. Türkoloji Araştırmaları. (II/VII), (145-160).
- Bahar, M. T. (1381). Melikü's-şü'erâ. Sebksinâsî (III. Cilt). Tahra: İntişârât-ı Zavvâr, (193-195).
- Blaydes, J. vd. (2013) Mirrors for Princes and Sultans: Advice on The Art of Governance in The Medieval Christian and Islamic Worlds. (October 4), (1-3).
- Browne, E. G. (1386). *Tarih-i Edebiyat-ı İran, ez Firdevsî tâ Câmî*. (G. Sedrî-Efşâr, çev.). Y.y: İntişârât-ı Morvârid.
- Çolak, O. (2003). İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası. Türkiye Araştırmaları Litaratür Dergisi. (II/I). İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, (339-378).
- Davutoğlu, A. (2009). Siyâset. DİA (XXXVII. Cilt). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (294-299).
- Dehuda, A. E. (1344). Ra'sü'l Kelb. Lugatnâme (III, Cilt). Tahran: Çâphâne-yi Dânişgâh-i Tahran, (10446).
- Dehuda, A. E. (1373). *Lugatnâme*. (XI. Cilt). Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tehran, (15886-15887).
- Demirci, M. (2005). Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffâ ve Risaletü's-Sahâbesi. D.E.Ü, İlahiyat Fakültesi Dergisi. (XXI), (117-148).
- Dihkâniyân, C.-Nikûbaht, N. (1390). Nakd-i Ahlâkgerâî der Kelîle ve Dimne bâ Nîmni-gâhi bi Endîşehâ-i Machiavelli. Faslnâme-i İlmî-Pejûhişî, Nakd-i Edebî, (XIV), (135).
- Dirâyetî, M. (1389). *Fihristvâre-i Destnevîshây-i İran (Denâ)* (XII. Cilt). Tahran: Keta-bhâne, Muze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şurây-ı İslâmî.
- Durmuş, İ. (2000). İbnü'l-Mukaffa. DİA. (XXI. Cilt). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (130-134).
- Durmuş, İ. (2006). Nehcü'l-Belâga. DİA (XXXII. Cilt). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (538-540).
- Firdevsî. (2005). *Şehnâme*. (Necati Lugal, çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Gâzâlî. (1389). *Nasihatü'l-Mülûk*. (Kivâmeddîn Taha, haz.). Tahran: İntişârât-ı Câmî.
- Harman, Ö. F. (2011). Kârûn, DİA (XXIV. Cilt), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (519-520).

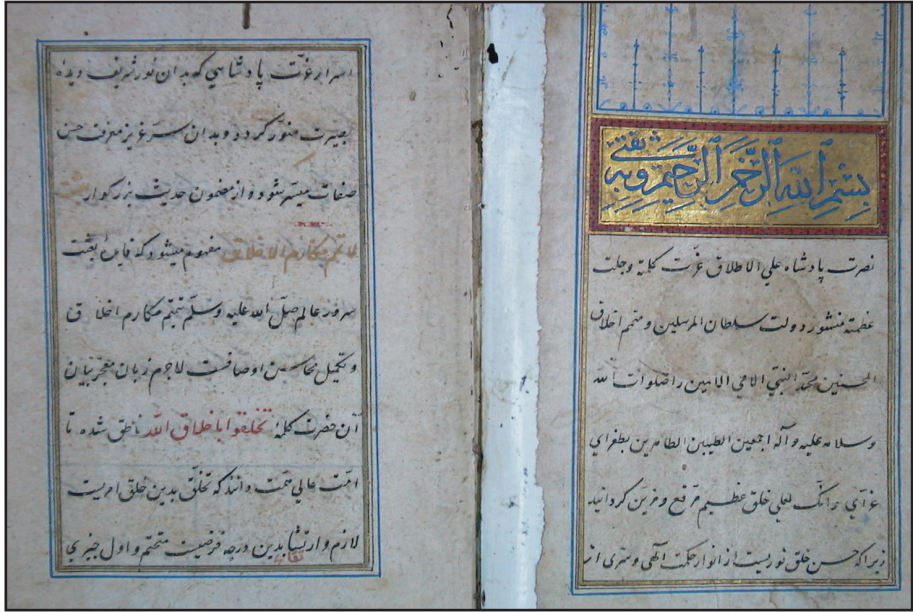
- Hüseyin Va'iz-i Kâşifî. (1358/1979). *Ahlâk-ı Muhsinî*, Tahran: Kitaphâne-i İlmiye-i Hâmidî.
- Hüseyin Va'iz-i Kâşifî. (1369). *Bedâyi'u'l-efkâr fi Senâyi'u'l-eş'âsâr*. (Mîr Celâleddîn Kezâzî, tsh). Tahran: Neşr-i Merkez.
- Hüseyin Va'iz-i Kâşifî. *Ahlâk-ı Muhsinî*. Murtaza Müderrisî-i Çihârdehî. Mukaddime bölümü.
- Karaismailoğlu, A. (1999). Hüseyin Vâiz-i Kâşifî. DİA (XIX. Cilt). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (16-18).
- Karaismailoğlu, A. (2002). Kelile ve Dimne, DİA (XXV. Cilt). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (210-212).
- Kâtip Çelebi. (1941). *Keşfü'z-Zunûn*, Ankara: Maarif matbaası.
- Kâtip Çelebi. (2007). *Keşfü'z-z Zunûn*, II, (Rüştü Balcı, çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Keleş, R. (2010). Türk Edebiyatı'nda Nasihat, A.Ü Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED), (XLIV). (202-205).
- Kılınç, B. Kendi Kendine Bir Kavram: Adalet. Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Biri- kimler-4. (Muharrem Balcı, ed.). İstanbul: Hukuk Vakfı Yayınları.
- Kut, G. (1989). Ali Şîr Nevâî. DİA (II. Cilt). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (449-453).
- Lambton, A.K.S. (1385). *Seyri der Tarih-i İrân Ba'd ez İslâm*. (Y. Âjend, Farsça çev.). Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- Levend, A. S. (1962). Siyasetnâmeler. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Ankara: TTK, (167-194).
- Mehcûb, M. C. (1387). *Edebiyât-ı Âmiyâne-i İrân* (I-II. Cilt). Tahran: Neşr-i Çeşme.
- Merçil, E. (2008). Saffârîler. DİA (XXXV. Cilt). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (464-465).
- Mevlânâ. (1386). *Mesnevî-Manevî*. (Reynold Nicolson, haz.). (Gulam Hüseyin İ'râbî, tsh). , Tahran: İntişârât-ı Ordibehişt.
- Mottaqî, H. (1395). *Fihrist-i Nuseh-ı Hattî-yi Farsî-yi Enstitu Destnüvisha-yi Şarkî-yi Ferhengistan-ı Ulum-ı Rusiye- Saint Petersburg*. (XI. Cilt). Tahran: Kitabhâne-i Milli-yi İrân.
- Mukîmî, H. G. (1388). *Feslnâme-yi Hukûmet-i İslâmî*. (IX. Cilt). Tahran: yy.
- Nişâtiyye, N. T. (1394). Hâniş-i Tefsîrî-yi Ahlâk-ı Muhsinî bi Mesâbih-i Enderznâme-i Siyasî-yi Asr-i Timuriyân. Feslnâme-i İlmî-Pejûhişî-yi. (95-125).
- Niyazi, M. (1993). *Türk Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Öntürk, V. (2016). Saffârî Emîri Ya'kub b. Leys'in Siyasi Faaliyetleri. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Ortadoğu Özel Sayısı. (217-238).
- Öz, M. (1999). Klasik Dönem Osmanlı Siyasî Düşüncesi. İslam Araştırmaları Dergisi, (1/12), (27-29).
- Özaydın, A. (1995). Esfâr b. Şirveyh. DİA (XI. Cilt). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (373-374).
- Özbek, S. (2003). *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Özmen, A. (2014). Siyâsetnâme'de Yönetim Felsefesi. *Gümüştane Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, (III/10). (203-218).

- Palabıyık, H. (2001). Türk Devlet Telakkisinde Tebaa Anlayışının Tarihî ve Dinî Bazı Kökenleri, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (XVI). (172-175).
- Râzî, S. (2015). *Nehcü'l-belâga*. (Seyyid Ali Hüseyinî Buhtî, thk). (Kadri Çelik, çev.). İstanbul: ASR Yayınları.
- Rençber, M. (t.y.). Siyâsetnâmenüvisî der İran. Pejuhişgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mutalâat-i Ferhengî, FA-Faslnâme-i Ulûm-i Siyâsî. (257-258).
- Rosenthal, E I. J. (1996). *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*. (Ali Çaksu, çev.). İstanbul: İz Yayınları.
- Safa, Z. (1386). *Tarih-i Edebiyat der İran*. (IV. Cilt). Tahran: İntişârât-ı Firdevs.
- Siyâkî, M. D. (1350). Mecmu'a-yi Makâlât-i Abbâs İkbâl Âştiyânî, Tahran: Kitabfurûşî-yi Hayyâm.
- Srorey, C. A. (1970). *Persian Literature*. (I. Cilt). London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
- Subhî e's-sâlih. (1968). *Nehcü'l-belâğâ*. Beyrut: Y.y.
- Şahinoğlu, M. N. (1989). Ahlâk-ı Muhsinî. DİA. (II. Cilt). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (17-18).
- Şirvânî, H. H. Fârâbî'nin Siyasî Nazariyeleri. (Hüseyin G.Yurdaydın, çev.). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. (VIII/4). (445-446).
- Tabâtabâî, S. J. (1388). *Derâmedi ber Tarih-i Endîşe-i Siyâsî der İran*. Tahran: İntişârât-ı Kevîr.
- Tosun, N. (2008). Safî Fahreddîn. DİA. (XXXV. Cilt). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (460).
- Türk, H. B. (2012). Çoban ve Kral, Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türkdoğan, M.G. (2010). Bir Siyasetnâme Örneği Olarak Ahmedî'nin İskendernâme'si. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, (III/12). (418-430).
- Uğur, A. (2001). *Osmanlı Siyasetnâmeleri*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Yasa, M. (2009). Nehcü'l-belâğâ'da Hz. Ali'nin Allah Anlayışı. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research. (II/IX). (499-506).
- Yazıcı, T. Hemdânî Emîr-î Kebîr. DİA, (XVII. Cilt). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (186-188).
- Yûsufî, G. H. (1978). Kâshifî. EI. (IV. Cilt). Leiden: E.J. Brill, (704-705).

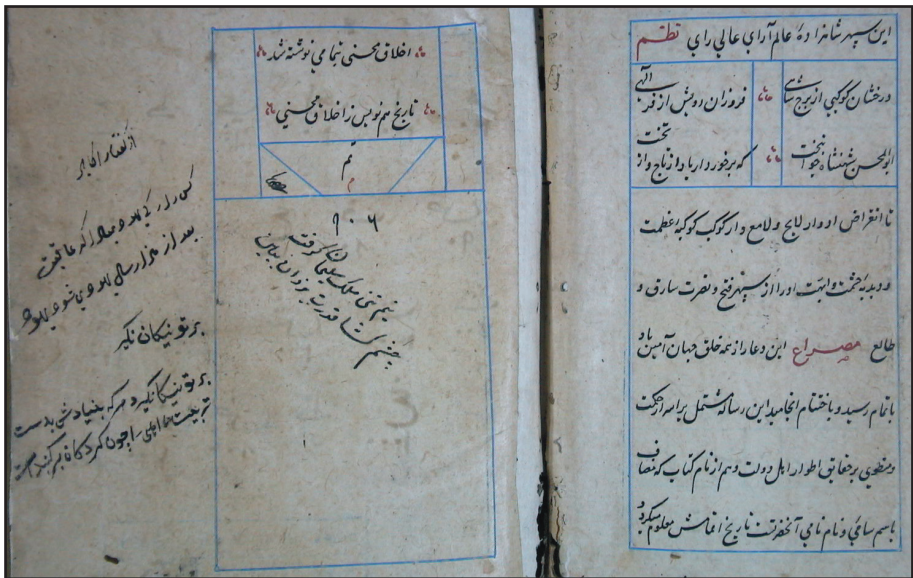
İnternet Kaynakları

- http://www.iranicaonline.org/articles/kasefi_kamal(26.08.2016).
- <http://www.aghabozorg.ir/search.aspx> (10.08.2016).
- <http://193.255.138.2/takvim.asp> (10.08.2016).
- <http://www.islamansiklopedisi.info/> (10.08.2016).
- <http://persian.packhum.org/persian/main?url=pf%3Ffile%3D12401010%-26ct%3D0> (29.08.2016).
- http://www.iranicaonline.org/articles/kasefi_kamal (26.08.2016).
- www.princeton.edu/.../Blyde-et-al-Mirrors-Princeton (10.08.2016).
- <http://mushaf.diyaret.gov.tr/> (29.08.2016).
- <http://www.ensani.ir/fa/17908>, (10.08.2016).

Ek-1., Ahlâk-ı Muhsinî (Kâşifî, 900/1494-1495, vr. 1_b-2_a)⁴⁸

Ek-2., Ahlâk-ı Muhsinî (Kâşifî, 900/1494-1495, vr. 256_b-257_a)⁴⁹

48 Eserin başlangıç sayfası için bkz. Kâşifî, 900/1494-1495, vr. 1_b-2_a.

49 Eserin son bölümü (hâtime) için bkz. Kâşifî, 900/1494-1495, vr. 256_b-257_a.

İNGİLİZ RAPORLARINA GÖRE XX. YÜZYIL BAŞINDA BAĞDAT'IN TİCARET HACMİ (1900-1912)*

İbrahim Kurtcebe AKKUŞ** - Muhammed KÖSE***

Öz

Abbasiler döneminde Dicle nehri kıyısında inşa edilen Bağdat şehri, doğal ve beşeri faktörlerin etkisiyle stratejik olarak önemli bir konuma sahip olmuştur. Sahip olduğu özellikleri, şehri cazibe merkezi haline gelmesine ve bu sebeple her dönemde devletlerin hakimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. XVI. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine giren şehir, XX. yüzyıla kadar bu devletin sınırları içinde kalmıştır. Avrupalıların siyasi ve ekonomik yayılımlarının hız kazandığı XIX. yüzyılda rekabet, Ortadoğu coğrafyasına da sıçramış ve Avrupalı devletler kendilerine nüfuz alanı oluşturmak amacıyla ekonomik ve siyasi mücadeleye girmişlerdir. Bu dönemde Bağdat'ın stratejik önemi daha da artmaya başlamış ve İngilizler önem verdikleri Bağdat şehrinde kurdukları konsoloslukları aracılığıyla burayı hem siyasi hem de ekonomik faaliyetleri için bir üs merkezi olarak konumlandırmışlardır. Bu çalışmada, İngiltere'nin Bağdat'ta faaliyet gösteren konsoloslğunun 1900-1912 yılları arasında tutmuş olduğu ticaret raporları hakkında bilgi verilerek suretiyle tanıtımının yapılması ve aynı zamanda bu raporlardan hareketle Bağdat'ın XX. yüzyıl başında sahip olduğu ticaret hacmi ele alınması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İngiltere, Bağdat, Ticaret

* Bu çalışma, Doç. Dr. Muhammed Köse danışmanlığında İbrahim Kurtcebe Akkuş tarafından 2021 Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi BAP Koordinatörlüğü tarafından desteklenen SYL-2020-733 kodlu Yüksek Lisans Tez Projesi kapsamında hazırlanan "*İngiliz Konsolosluk Raporlarında Bağdat'ın Ticaret Hacmi (1900-1912)*" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. [i. kurtcebe24@gmail.com](mailto:kurtcebe24@gmail.com)

Orcid: 0000-0002-5319-2670

*** Doç. Dr. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. muhamkose@gmail.com

Orcid: 0000-0002-2049-5405

DOI: 10.53440/bad.1199327

Makale Türü: Araştırma Makalesi

(Makale Gönderim Tarihi: 04.11.2022- Makale Kabul Tarihi: 17.12.2022, Düzeltme Tarihi: 30.12.2024)

Atıf Bilgisi: Akkuş, İ. K., ve Köse, M. (2024). İngiliz Raporlarına Göre XX. Yüzyıl Başında Bağdat'ın Ticaret Hacmi (1900-1912). *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 21. s. 63-89.

THE TRADE VOLUME OF BAGHDAD AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY ACCORDING TO BRITISH REPORTS (1900-1912)

Abstract

The city of Baghdad, which was built on the banks of the Tigris river during the Abbasid period, had a strategically important position with the influence of natural and human factors. Its features have made the city a center of attraction, and for this reason, it has been the scene of states' domination struggles in every period. The city, which came under Ottoman rule in the 16th century, remained within the borders of this state until the 20th century. In the 19th century, when the political and economic expansion of the Europeans gained momentum, the competition spread to the Middle East geography and European states entered into an economic and political struggle in order to create a sphere of influence for themselves. During this period, the strategic importance of Baghdad began to increase and the British positioned it as a base for both their political and economic activities through their consulates they established in the city of Baghdad, which they valued. In this study, it is aimed to introduce the British consulate operating in Baghdad by giving information about the trade reports kept between 1900-1912 and at the same time to deal with the trade volume of Baghdad at the beginning of the 20th century, based on these reports.

Keywords: Ottoman Empire, United Kingdom, Baghdad, Trade

Giriş

Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kurulmuş olan Bağdat şehri, tarih boyunca siyasi, kültürel ve iktisadi açıdan çekim merkezi olmuştur. Abbasiler döneminde kurulan bu şehir, sahip olduğu jeopolitik konumuyla Doğu-Batı arasında önemli bir uğrak noktası olmuş, Doğu Akdeniz limanlarının Hint Okyanusu'na; Hindistan, Türkistan gibi bölgelerin ise Batı'ya açılmasında ticarî güzergâhlar için vazgeçilmez bir merkez halini almıştır. Zaman zaman yıkımlara maruz kalsa da önemini her daim koruyan Bağdat, XIX. yüzyıla gelindiğinde Avrupa ülkelerinin hızla büyümek suretiyle dünyaya yayılmaya başlamalarıyla önemini daha da arttırmıştır. Özellikle Birleşik Krallık yani İngiltere, önemli sömürü bölgesi olan Hindistan'a ulaşan ve "İmparatorluk Yolu" olarak adlandırılan yol güzergahında bulunan Bağdat'a büyük önem vermiştir. Hem Ortadoğu'yu kontrol etmek hem de Uzakdoğu'daki ekonomik bölgelerini korumak için Bağdat'a özel ilgi gösteren İngilizler, ticari ve siyasi durumu kontrol altında tutmak ve faaliyetlerini yürütmek amacıyla bölgede konsolosluklar kurmak suretiyle varlığını güçlendirmiştir.¹

Bu çalışmada, İngiltere'nin Bağdat'ta faaliyet gösteren konsoloslğunun 1900-1912 yılları arasında tutmuş olduğu ticaret raporları hakkında bilgi verilmek suretiyle tanıtımının yapılması hem de bu raporlardan hareketle Bağdat'ın XX. yüzyıl başında sahip olduğu ticaret hacmi ele alınması hedeflenmiştir. Ticaretle ilgili çeşitli bilgilerin mevcut olmasına karşın konuyu fazla dağıtmamak ve sınırlı tutmak adına sadece ihracat ve ithalat verileri üzerinden hareketle şehrin dış ticaret hacmi hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada kullanılan veriler, 10 adet rapordaki verilerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş, gerektiğinde Osmanlı Devleti'nin yayınlamış olduğu dış ticaret kayıtları ve bunlar üzerine yapılmış çalışmalardan hareketle karşılaştırma yapılarak şehrin ticari potansiyeli ve Osmanlı Devleti'nin ticaretindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. Konsolosluk Raporları ve İçerdiği Bilgiler

Çalışma esas olarak İngiltere'nin Bağdat konsoloslğunun hazırladığı ve Foreign Office tarafından yıllık olarak yayınlanmış olan (Annual Series) "Diplomatic and Consular Report: Trade of Baghdad" (DCRTB)², başlıklı 10 adet rapor doğrultusunda meydana getirilmiştir. Çalışmanın tarih aralığı 1900-

1 İngilizlerin bölgedeki faaliyetleri için bkz: Ayfer Yazkan Kubal, *Osmanlı-İngiliz İlişkileri ve Irak'ın Doğuşu*, İlgili Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.; Nurcan Özkaplan Yurdakul, *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.; Samet Yüce, *Britanya'nın Ortadoğu Politikası ve Gertrude Bell*, Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul 2018.

2 Buradan itibaren raporlardan bahsederken DCRTB kısaltması kullanılacaktır.

1912 arasındaki 13 yıllık dönemi kapsamakla birlikte, 1900, 1902 ve 1906 yıllarına ait raporlar temin edilemediğinden çalışmada kullanılmamıştır. Ancak bu eksik yıllara ait bilgilere genellikle bir sonraki yıl raporlardan faydalanmak suretiyle ulaşılabilmektedir. İlgili raporlar İngiltere’de bulunan British Library’den temin edilmiştir. Konsolosluklar tarafından tutulan bu yıllık kayıtların içeriği ve sayfa düzeni birbirine benzemektedir. Genel olarak ortak başlıkların yer aldığı raporlar, kimi zaman farklı başlıkların eklenmesiyle birbirlerinden farklılık göstermektedir.

Raporların iç ve dış kapağında seri numarası, yayın yeri ve yılı ile fiyatı gibi bilgiler verilmiştir. İçindekiler kısmının ardından gelen ilk başlık “*Genel Açıklamalar*” kısmıdır ki burada o yıl içerisinde ticaretin genel durumu hakkında kısaca bilgi verildiği gibi genel durum haricinde belli bir konuya ilişkin bilgiler verildiği de görülmektedir. Bu açıklama başlığının ardından “*Borsa*” (Exchange) başlığı gelmektedir. Bu başlık altında ise Osmanlı lirasının İngiliz sterlini (£) ve Hint rupisi (rs.) arasındaki kur oranları verilmektedir.³ Sonraki başlık “*Nakliye Tarifeleri*” (Freights) dir. Bölgedeki ticaret Fırat ve Dicle Nehirleri ile Basra Körfezi üzerinden yürütüldüğünden, bu başlık altında belli güzergâhlarda yapılan taşımacılığın ton başına nakliye ücretleri verilmiştir. Nakliye tarifelerinin ardından “*İthalat*” ve “*İhracat*” başlıkları gelmektedir. Bu başlıklar altında, ticarete önemli paya sahip olan ürünlerin o yıl içerisindeki durumu, fiyatları veya ticareti etkileyen bir gelişme varsa onlar hakkında bilgiler verilmektedir. Bu genel ve her raporda yer alan başlıklardan sonra raporların sonunda “*Tablolar*” başlığı altında, yıllık ticaret verilerini içeren çeşitli tablolar verilmiştir. Bu tablolar üzerinden ithal ve ihrac edilen ürünlerin miktarı ve değeri, yıllık toplam ticaret verileri elde edilebilmektedir. Her raporda yer verilen bu başlıkların haricinde bazı raporlarda farklı başlıklara da rastlamak mümkündür. Bu çalışmaya konu edinilen raporlar şunlardır;

DCRTB, Foreign Office, Annual Series, No: 2884 (1901): Yayın tarihi: 5 Ağustos 1902. İngiliz Başkonsolosu Binbaşı Newmarch tarafından yayınlanmış olan bu rapor 11 sayfadan oluşmaktadır. Bu raporda diğerlerinden farklı olarak “*Karantina, Hacılar, Dicle Nehir Taşımacılığı*” başlıklarına yer verilmiştir.

3 Osmanlı’da devletin resmi para birimi haricinde bazı bölgelerde yabancı ülkelerin para birimleri de resmi statüde olabilmekteydi. Özellikle bir bölgenin ticaretinde hangi devlet daha fazla rol oynuyorsa o devletin para biriminin de resmi statüde kabul edildiği görülmektedir. Bağdat ve havalisinde ise İngiltere ve onun sömürü bölgesi olan Hindistan’ın ticarete büyük paya sahip olmaları sebebiyle Osmanlı lirası haricinde sterlin/pound (£) ve Hint rupisi/rupyası (rs.) da resmi para olarak kabul edilmekteydi. Bkz. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara, 1994, s. 157.

DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 3235 (1903): Yayın tarihi: 7 Haziran 1904. Toplam 10 sayfadan oluşan bu rapor da İngiliz Başkonsolosu Binbaşı Newmarch tarafından yayınlanmıştır.

DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 3477 (1904): Yayın tarihi: 24 Temmuz 1905. Yine İngiliz Başkonsolosu Binbaşı Newmarch tarafından yayınlanan bu rapor 15 sayfadan oluşmakta ve diğerlerinden farklı başlıklar içermektedir bunlar; *“Hacı Trafiği, Nehir Taşımacılığı, Pamuklu Ticareti, Yasaklı Mallar ve Açılan İşler.”*

DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 3663 (1905): Yayın tarihi: 16 Haziran 1906. Başkonsolos Binbaşı Ramsay tarafından yayınlanan rapor 14 sayfadır ve diğer raporlardan farklı olarak *“İrlanda ile Ticaret ve Reklam-lar”* başlıklarına yer verilmiştir.

DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 4073 (1907): Yayın tarihi: Haziran 1908. Başkonsolos Yüzbaşı McPherson tarafından yayınlanmıştır. Raporda diğerlerinden farklı olarak baş kısmında *“Bağdat ve Musul Vilâyetle-rinin Ticaret Rotalarını Gösteren”* harita bulunmaktadır.

DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 4354 (1908): Yayın tarihi: 1909. Başkonsolos Yarbay Ramsay tarafından yayınlanan rapor 16 sayfadan oluşmakla birlikte diğer içerik olarak diğer raporlardan farklıdır. İçeriğinde ithalat ve ihracat ürünlerine dair bilgiler verilmemiş raporda daha çok Bağdat şehri ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Ticaretle dolaylı olarak ilgili olan *“Yabancıların Rekabeti, Pazar Fiyatları, Yeni Fabrikalar, Kuralların/Kanunla-rın Zorluğu, Sağlık, Kullanılan Dil, Ücretler”* gibi çeşitli konulara yer verilen raporunda sonuna yine istatistikî tablolar eklenmiştir.

DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 4482 (1909): Yayın tarihi: Haziran 1910. Başkonsolos J. G. Lorimer tarafından yayınlanan rapor 20 say-fadan oluşmaktadır. Diğer raporlardan farklı olarak *“Avrupalı Kıyafetleri ve Tarım”* başlıklarına yer verilmiştir.

DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 4696 (1910): Yayın tarihi: Haziran 1911. Başkonsolos Yüzbaşı Norman Scott tarafından yayınlanan ra-por 18 sayfadan oluşmaktadır.

DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 4999 (1911): Yayın tarihi: Eylül 1912. Başkonsolos J. G. Lorimer tarafından yayınlanan ve 23 sayfadan oluşan raporun başında *“Bağdat ve Musul Vilâyetlerinin Ticaret Rotalarını Gösteren”* harita yer alırken *“İçindekiler”* kısmı bulunmamaktadır.

DCRTB, Foreign Office, Annual Series, No: 5225 (1912): Yayın tarihi: Ekim 1913. Başkonsolos J. G. Lorimer tarafından yayınlanan rapor, 29 sayfadan oluşmaktadır ve rapor içeriğinde diğerlerinden farklı olarak “*İran Ticareti, Bağdat Gümrüğü ve İngilizlerin Payı*” başlıkları yer almaktadır.

Raporlar yıllık ticaret kayıtları ihtiva etmekle birlikte sadece ticari verilerle sınırlı kalmayıp, ticareti etkileyen ve ticaretle bağlantılı olan -kur oranları, nakliye ücretleri, ürün fiyatları, ölçü birimleri veya o yıl içerisinde ticareti etkileyen bir durum vs.- konular hakkında da bilgilere verilmekteydi. Dolayısıyla kayıtlardan gündelik hayatla ilgili veya dolaylı olarak ticari hayata etki eden pek çok bilgiye ulaşmak mümkündür. Örneğin 1908 ve 1911 yıllarına ait raporlarda şehirdeki bazı meslek gruplarının kazandıkları ücretler verilmiştir. 1905 yılı raporunda yer alan reklamlar başlığında ise şehirde yapılacak reklamlarda kullanılacak dilin, Fransızca bilenlerin İngilizce bilenlerden daha fazla olması sebebiyle Fransızca yapılması İngiliz şirketlerine tavsiye edilmiştir.⁴ Dolayısıyla raporlardan hareketle sadece istatistiki verilere değil ticaretle bağlantılı olan ve şehrin iktisadi ve sosyal hayatına dair çeşitli çıkarımlar da yapmak mümkündür.

2. Bağdat ve Havalisinin İktisadi Yapısı

Çalışmanın konusu olan dönemde Bağdat ve havalisi, ziraat üretime dayalı bir ekonomik karaktere sahipti. Bağdat vilayeti dahilindeki topraklar her nevi ürünün yetiştirilmesine imkân vermektedir. Bölgeye can veren Fırat, Dicle ve Diyale nehirleriyle bu nehirlerden açılan kanallar sayesinde tarım arazileri sulanabilmekteydi. Vilayet arazisi sulama şekillerine göre seyhi, şitvî, kurd, deymî ve kebsî olmak üzere 5'e ayrılmaktaydı.⁵ Oldukça verimli topraklara sahip olmasına rağmen ziraat ekonomisi üretim ve zenginlik açısından geri kalmış durumdaydı. Nitekim Faik Sabri, Irak'ın durumunu şu çarpıcı ifadelerle izah eder: “*Bugünkü Irak ile Mısır arasında bir mukayese ihtimâli bile yoktur. Halbuki vaktiyle Irak Mısır'a bile tevaffuk etmiştir. Hârûn el-Reşîd'in oğlu Me'mun Mısır fira'unlarının kendi memleketlerini dünyanın en ma'mur*

4 DCRTB, No: 3663, s. 6

5 **Seyhi** topraklar, yıl boyunca doğrudan nehirde sulanabilen sulak topraklardır. **Şitvî** topraklar da nehirlerin çoştığı kış ve ilkbahar aylarında sulanabilen topraklardır. **Kurd** adı verilen topraklar ise kerd veya na'ur denilen su dolapları, tulumba gibi araçlar sayesinde sulanabilen topraklardır. **Deymî** toprak sadece yağışlarla sulanabilirken **kebsî** topraklar ise yağışsız veya çok az yağış alan, ancak nehirlerin çok fazla taşmasıyla sulanabilen topraklardır. Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 197; Ayrıca bkz. Ahmet Fehmi, *Bağdat Vilâyeti Dahilinde Arazinin Suret-i İdaresi ve Tasarrufuna Da'ir Ta'limat Layihasıdır*, Denkur Matbaası, Bağdat, 1332(1916), s. 2-3 (İBB Atatürk Kitaplığı D.baş No: Bel_Osm_0.03078); *H. 1325 (M. 1907) Bağdat Vilâyet Salnamesi*, s. 192-193. (<http://isamveri.org/pdfsal/indir.php?kodno=D02468130000000004>).

yeri olmak üzere telakkî etmiş olduklarından bahs ile 'eğer onlar Irak'ı görmüş olsa idiler bu kadar büyük söz söyleyemeyeceklerdi' demişdi. Bugünkü bu kıt'a-ya eski revnak ve feyzini iade etmek yine insan elindedir. Çünkü Mısır'da bir Nil var ise Irak'da Dicle ve Fırad gibi iki mühim Nil vardır.⁶ Her çeşit mahsulün yetiştiği bu toprakların üretim ve zenginlik açısından yoksun olmasının başlıca sebebi tarımsal üretimin dönem şartlarına göre hâlâ ilkel şartlarda yapılıyor olmasıydı. bölgedeki üretimin artırılmasına teşvik amaçlı tarımda kullanılan modern araç gereçlerin ithalinde 1871 yılından itibaren gümrük vergisi kaldırılmıştır. Ancak devletin desteği karşısında yerel idarecilerin faaliyetlerinin başarısız olmasından dolayı da tarım verimliliğinin artırılması için valilere tam yetki verilmesi ileri sürülmüştür.⁷ Sultan II. Abdülhamid'e sunulan çeşitli layihalarda da bölgenin verimli topraklara sahip olmasına rağmen üretimde yaşanan sorunlar ve buna ilişkin birtakım çözüm önerileri getirilmiştir. Örneğin Nusret Paşa, raporunda sulama sorunları, bölge halkının bilinçsizliği, büyük toprak sahiplerinden ve nüfuzlu kişilerden kaynaklı problemlerden bahsetmiş ve bunlara yönelik öneriler sunmuştur.⁸

Bölgedeki sanayii faaliyetlerine bakıldığında da tarımsal ekonomiyle benzer bir kaderi paylaştığı görülmektedir. Salnamelerde de belirtildiği üzere vilayet modern araç gereçlerden yoksundu. Bununla birlikte bölgenin madenler açısından da kıt olması sebebiyle üretim faaliyetleri ihracattan ziyade yerel tüketime yöneliktir ve imalat da yurtdışından ithal edilen madenlerin işlenmesiyle yapılmaktaydı. Vilayetin en meşhur sanayi kolu ise tekstil üretimiydi. Pamuk, yün ve ipek işlenerek elde edilen ürünler öncelikle iç piyasada satılır, fazlalıklar ise ihraç edilirdi. Bu dönemde Bağdat'ta pamuk ipliği dokuma, sabunculuk, yağcılık, dericilik ve tekstil atölyeleri mevcuttu.⁹ Fakat sahip olunan bu imalathanelere rağmen bölgede modern, Avrupaî tarzda üretim faaliyetlerinin yaygın olmaması sebebiyle tarımda olduğu gibi üretim ve verim ancak yerel talebi karşılayacak seviyedeydi. Seri üretimin olmadığı bu ekonomide sanayiinin gelişmesi de zor olmuştur.

Bağdat'ın ekonomik olarak öne çıkan özelliği sahip olduğu ticari potansiyelidir. Sahip olduğu konumu itibarıyla pek çok ticaret yolunun, kesişim noktası olan Bağdat, tarih boyunca bu özelliğini korumuş ve transit ticaret

6 Faik Sabri, *Osmanlı Coğrafya-yı Tabii ve İktisâdîsi*, Kanaat Matbası, Dersâ'det, 1333, s. 99.

7 Marufoğlu, s. 188-189.

8 Halil İbrahim Görür, *II. Abdülhamid Dönemi'nde Irakla İlgili Hazırlanan Layihalar*, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2009, s. 107-110.

9 Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu ve Orhan Özdil (Edt.), *Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Bağdat*, ORSAM Ortadoğu Kitapları, Ankara 2012, s. 149-150.; *1907 Bağdat Vilâyet Salnamesi*, s. 196-197.; Duman, s. 14.

bakımından oldukça etkin bir konuma gelmiştir. Şehir Ortaçağ'da önemli 3 yol güzergahı üzerinde yer almaktaydı. Birinci yol “İran-Afganistan ve Türkistan’a”, ikinci yol “Musul ve Doğu Anadolu illerine”, üçüncü yol ise “Şam ve Akdeniz kıyılarına” uzanmaktaydı.¹⁰ Sahip olduğu bu özelliği her dönemde Bağdat’ın ticaretin odak noktası olmasına sebep olmuştu. XIX. yüzyıla gelindiğinde Avrupalıların ticari yayımlarıyla birlikte şehir popülarlığını daha da arttırmıştır. Avrupa’ya gönderilecek mallar buradan Akdeniz limanlarına sevk edilirdi. Gerek kara yolları gerekse su yolları üzerinden ticaretin yapıldığı Bağdat’tan dört bir yana ulaşan ticaret ağları sayesinde bölgenin ekonomik potansiyelinde ticaret önemli paya sahip olmuştur. Sahip olduğu bu tarihi miras, İngiltere, Fransa gibi büyük Avrupalı devletlerin bölgeye olan ilgisini de arttırmıştır. Zira bahsedildiği üzere İngiltere, Bağdat ve havalisini kendi ekonomik ve siyasi faaliyetleri için bir üs olarak konumlandırmıştır. Bölgenin sahip olduğu potansiyele dair gerek bu çalışmaya konu olan İngiliz raporları gerekse Sultan II. Abdülhamid’e sunulan raporlarda dikkat çekilmiş ve büyük bir ticari rekabetin olduğundan söz edilmiştir. Süleyman Hüsnü Efendi, sunduğu layihasında Bağdat’ta büyük-küçük tüm ticari sektörün Yahudilerin elinde olduğuna dikkat çekmiştir.¹¹ 1908 tarihli İngiliz raporunda da Bağdat ticaretinin git gide Yahudilerin eline geçtiğinden bahsedilmiştir.¹² Bölgede tarım aletlerinin ithalatı için Fransız ve Alman şirketlerinin faaliyetleri de 1909 tarihli İngiliz raporunda konu edilmiştir.¹³

3. İhraç ve İthal Edilen Ürünler

İngiliz raporlarının sonunda yer alan tablolar kısmında yıl içerisinde yapılan ticarete ithal ve ihraç edilen ürünlerin tablosu verilir ve burada yıllara göre hangi ürünün ticaretinin ne kadar yapıldığı yazılırdı. Bu tablolardan hareketle 1900-1912 yılları arasında 83’ü ihraç, 123’ü ithal ürün olmak üzere toplam 206 çeşit ürünün Bağdat ve havalisinde gerçekleştirilen dış ticarete konu olduğu tespit edilmiştir.¹⁴ Kayıtlarda tablo şeklinde istatistikî bilgilerin yanı sıra ticarete önemli paya sahip olan ürünlerin fiyatı, miktarı, kalitesi ve varsa ürünün kalitesini ve ticaretini etkileyen faktörler hakkında detaylı bilgilere de yer vermişlerdir. Örneğin 1901 yılı raporunda yün ticaretine ilişkin kayıtlarda, bölgede hayvanlar arasındaki ölüm oranının %70 kadar

10 Sezgin Güçlüay, *Selçuklular Döneminde Ortadoğu’da Ticaret (XI-XIII Yüzyıllar)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ, 1999, s. 157-161.

11 Görür, s. 79.

12 DCRTB, No: 4354, s. 6.

13 DCRTB, No: 4482, s. 5.

14 İthal ve ihraç ürünlerine ilişkin liste ekte verilmiştir: Bkz. Ek 1 ve Ek 2.

arttığı bundan dolayı da ürün kalitesi ve miktarının olumsuz etkilendiği yazılmıştır.¹⁵

3. 1. İhraç Ürünleri

Bölge ekonomisinin fazla gelişmemiş olması sebebiyle ithal ve ihraç edilen ürünlerin genel karakteri açısından önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bağdat ve havalisinde ekonomi daha çok ziraî bir yapı arz etmekle birlikte sanayinin de gelişmemiş olması sebebiyle bölgeden ziraî üretime dayalı ve ham, işlenmemiş ürünler ihraç edilmekteydi. İhracatı yapılan 83 farklı ürün içerisinde en fazla paya sahip olanlar; hurma, tahıl, kitre, afyon, mazı gibi bitkisel ve yün, tiftik, işlenmemiş deri gibi hayvansal ürünlerdir. İngilizler kayıtları tutarken, ticarete önemli paya sahip olan bu ürünler hakkında ayrıca başlıklar açarak o yıl içerisinde ürünle ilgili gelişmeler hakkında detaylı bilgi vermektedirler. Raporlarda yer alan *export* (ihracat) başlığı altında genellikle yün, tiftik, mazı, tahıl, afyon, zamk ve kitre, hurma, saf yağ, halı ve deri ticaretlerine ilişkin daha detaylı bilgiler verilmiştir.

Bölgede küçükbaş hayvancılığın yaygın olması sebebiyle yün ve tiftik önemli ihraç kalemlerindedir. Raporlarda yer alan bilgilere göre; yünün arab, awassi ve karadi olmak üzere üç ayrı çeşidi olduğu anlaşılmaktadır. Yünlerin satıldığı başlıca pazarlar Londra, Marsilya ve Amerika'dır. Tiftik'te İngiltere'nin başlıca alıcı konumunda olması, 1905 yılı raporunda ihraç edilen yünlerin yarısının Londra'ya, diğer yarısının ise Marsilya, Bremen, Boston, Philedelphia, Hamburg ve Japonya'ya gönderilmesi gibi nedenler İngiltere'yi diğer pazarlar arasında ön plana çıkarmıştır.

Bitkisel boyacılıkta kullanılan mazı, bölgenin başlıca ihraç ürünlerindedir. Raporlarda mavi, yeşil ve beyaz olmak üzere üç çeşit mazının ihracatının yapıldığı ve genellikle ürünün Bağdat'ın kuzeyindeki bölgelerden getirilerek ihraç edildiği anlaşılmaktadır. Fiyatı da türüne göre değişen mazı, katma değeri yüksek ürünlerdendir. Mazı ticaretinde Londra, Hamburg, Rotherdam gibi çeşitli Avrupa şehirleri öne çıktığı gibi İran şehirleri de önemli bir pazar konumundadır. Örneğin 1904 yılında gelen talepler doğrultusunda mazıların 1/3'ü İran'ın Hemedan, Sovuk Bulâk ve Tebriz şehirlerine gönderilmiştir.¹⁶

Bir başka katma değeri yüksek ürün ise afyondur. Özellikle ilaç sanayisi için afyonun önemli bir ürün olmasından dolayı afyon ticareti yapanlar önemli bir kazanç elde etmekteydi. Afyon ticaretinde Avrupa pazarlarının

15 DCRTB, No: 2884, s. 4

16 DCRTB, No: 3477, s. 4.

yanı sıra Uzakdoğu pazarlarından da büyük talepler gelmekteydi. 1911 ve 1912 yıllarında Hindistan, Çin, Singapur, Hong Kong gibi şehirlerden gelen talep oldukça canlıydı.¹⁷

Zamk, kitre, tahıllar (arpa, buğday, mısır, susam) ve hurma bölgenin önemli zirai ürünlerindendi. Raporlarda, bu ürünler hakkında ayrıca başlıklar açılarak gerektiğinde detaylı bilgiler verilmiştir. Yerel halkın tüketimi için de önemli olan tahıl ve hurma gibi ürünlerde kıtlık yaşanması ihtimaline karşı kimi zaman ticaret yasağı getirildiği görülmüştür. 1909 ve 1910 yıllarında iklim şartlarının kötü gitmesinden dolayı hükümet tahıl ürünlerinin ticaretine ambargo uygulamış ve ticaret yapılmamıştır.¹⁸ Bu duruma hayvansal ürünlerden olan saf yağ ticaretinde de rastlanmaktadır. Aynı yıllarda saf yağ ihracatında da yasaklamaya gidilmiştir.

Ticarette önemli yere sahip olan bir diğer ürün grubu ise derilerdir. Derilerin ham veya işlenmiş olarak ticareti yapılmaktaydı. Keçi, koyun, sığır, öküz gibi türlere ayrılarak satılan derilerin ticareti de iklim şartlarından zaman zaman etkilenmekteydi. İngiltere, Fransa ve Almanya derilerin satıldığı başlıca pazarlardı. 1912 yılında derilerin 3'te 1'ini İngiltere alırken, Fransa %22, Almanya %16, Avusturya-Macaristan %12, Levant %6,75, Amerika %5,5 ve Hindistan ise %2,5'lik kısmını satın almıştır.¹⁹

Önemli ihraç kalemlerinden biri halı ticaretiydi. Ticaret çoğunlukla İran'dan getirilen ürünlerin Bağdat'tan ihraç edilmesi yoluyla gerçekleşmekteydi. Bu nedenle halı, bir nevi transit ticaret ürünüydü. Raporlarda da sıklıkla halıların İran'dan geldiğine ilişkin vurgular yapılmıştır. Halı ticaretinde özellikle 1906 yılından sonra İran'da yaşanan olaylardan dolayı aksaklıklar yaşanmıştır. 1911 yılı raporunda Bağdat'taki halı ticaretinin kaynağının İran olduğu ve İran'da meydana gelen sorunlardan dolayı üretimin olumsuz etkilendiği ve ticaretin azaldığı belirtilmiştir.²⁰

3. 2. İthal Ürünler

İthal edilen ürünler ise ihraç ürünlerin neredeyse tam aksi bir görüntü arz etmektedir. Özellikle Batı ile yapılan ticarete ithal edilen malların büyük çoğunluğu mamul yani işlenmiş, sanayi ürünlerinden meydana gelmektedir. İşlenmiş ürünler arasında tekstil ürünleri (çeşitli kumaşlar, ip türleri, giyim eşyaları vs.) büyük paya sahiptir. Bununla birlikte sadece işlenmiş ürünler

17 DCRTB, No: 4999, s. 7; DCRTB, No: 5225, s. 9.

18 DCRTB, No: 4482, s. 7; DCRTB, No: 4696, s. 5.

19 DCRTB, No: 5225, s. 9

20 DCRTB, No: 4999, s. 7.

ithal edilmiyordu. Bölgedeki maden yataklarının yetersiz olması sebebiyle demir, bakır ve çinko gibi pek çok maden ve maden ürünü ithal edilmektedir. Yine bölgede yetiştirilmeyen bitkisel, gıda ürünleri de (çay, kahve, baharat, şeker vs.) ithal edilen ürünler arasında yer almaktaydı. Raporlarda *import* (ithalat) başlığı altında başlıca ithalat ürünleri hakkında detaylı bilgiler verilmiştir.

İthalatta en büyük paya sahip olan ürün grubu parça kumaş ve yünüler olarak tabir edilen tekstil ürünleridir. Başlıca ithalatçısının İngiltere olduğu kumaş ticareti Bağdat ithalatında en büyük paya sahipti. İngiltere'nin İran ile yaptığı ticarete Bağdat güzergâhını kullanması bölgeye yapılan ithalatı arttıran önemli bir etkidir. Kumaşların yanı sıra yerel endüstri için İngiltere ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan yün iplikler ithal edildiği de görülmüştür.²¹ Raporlarda; İran'da yaşanan sorunların bölgedeki tekstil ürünlerinin ticaretini etkilediği sıklıkla ifade edilmektedir.

Bağdat ve havalisinde madenlerin az bulunması sebebiyle demir, bakır, pirinç gibi metallerin yanı sıra çivi, su borusu ve inşaat demiri gibi metal ürünler bölgeye ithalatı yapılan önemli kalemlerdi. İngiltere, Belçika, İsveç bu ürünlerin ithalatında oldukça yüksek paya sahiplerdi.

Önemli ithal ürünlerinden bir diğeri ise şekerdi. Şeker kristal ve kelle olmak üzere iki türde ithal edilmekteydi. Avrupa'nın pek çok yerinden şeker thal edildiği, bu ülkeler arasında özellikle Fransa, Belçika ve Avusturya-Macaristan'ın ön plana çıktığı görülmektedir.

İşlenmiş deri ticareti de Avrupa'dan yapılan ithalatta önemli paya sahipti. Fransa, Almanya ve İngiltere deri ticaretinde öne çıkan ülkelerdi. Yukarıda bahsedildiği üzere Bağdat'ın önemli ihraç kalemlerinin biri olan deriler Avrupa'ya ihraç edildikten sonra burada işlendikten sonra geri dönmekteydi. Avrupaî tarz ayakkabı ve botlara olan talep artışı, deri ticaretini etkileyen bir unsur olarak raporlara yansımıştır.²²

Yukarıda bahsedilen ürünler haricinde tıbbi malzeme, ilaç, çay, kahve, alkol, çivit, kibrit, çeşitli eşya ve makineler hakkında da bazı raporlarda ayrıca başlıklar açılarak bilgiler kaydedilmiştir. Bağdat ve havalisinin gelişmemiş, makineden yoksun bir ekonomiye haiz olmasına karşın Batılıların gelişmiş ve makineli üretimin hâkim olduğu bir ekonomiye sahip olmaları iki bölge arasında yapılan ticaretin karakterini ortaya çıkarmaktadır. Bağ-

21 DCRTB, No: 4482, s. 5.

22 DCRTB, No: 4073, s. 4-5

dat ham, ürünler satarken Batı dünyası sanayileri için ihtiyaç duydukları hammaddeyi Bağdat'tan alarak işleyip Bağdat'a satmıştır. Örneğin Bağdat'ta yünler işlenmemiş bir şekilde satılıp, yerine Avrupa'dan yün kumaşlar alınmaktaydı. Buradan hareketle, Sanayi Devrimi sonrasında Avrupalıların "hammadde ve pazar arayışlarının" Bağdat'ta yanıt bulduğunu söylemek mümkündür.

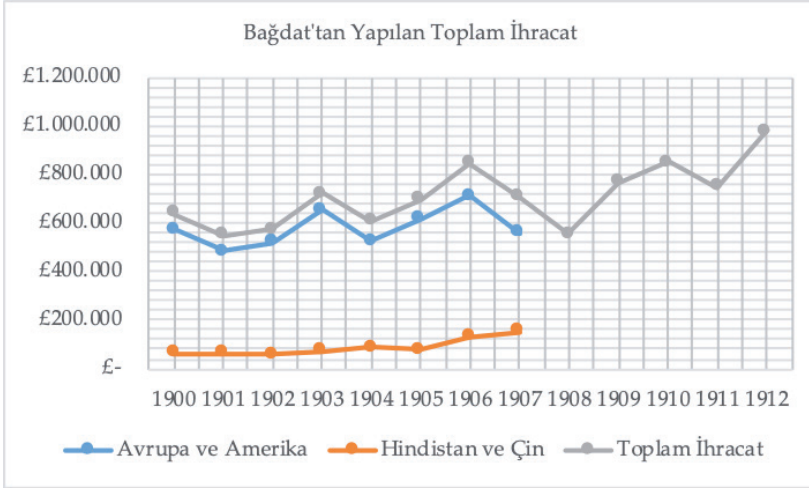
4. Bağdat'ın Toplam Ticaret Hacmi

4. 1. Toplam İhracat Hacmi

1900-1912 yılları arasında Bağdat'ın ihracat hacmine ilişkin kayıtlara bakıldığında ticaret yapılan bölgeler iki grup halinde tasnif edilmiştir. Şöyle ki 1901, 1903, 1904, 1905 ve 1907 yıllarına ait kayıtlarda ihracat yapılan bölgeler "Avrupa-Amerika" ve "Hindistan-Çin (Uzak Doğu)" olmak üzere iki grup halinde verilmiştir. Ancak 1908, 1909, 1910, 1911 ve 1912 yıllarına ait kayıtlarda ise herhangi bir gruplandırma yapılmadan toplam ticaret hacmi verilmiştir. Kayıtlardan hareketle 1900-1912 yılları arasında yıllık ortalama 711.605 sterlin olmak üzere toplamda 9.250.867 sterlin değerinde ihracat hacmine ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Bu değer ise yaklaşık olarak 10.175.953 Osmanlı lirasına tekabül etmektedir.²³ Aşağıdaki grafikte görüleceği üzere (Bkz. Grafik 1) gerçekleşen bu ticarete Avrupa-Amerika yani Batı dünyası ile yapılan ticaret oldukça büyük paya sahipken Hindistan-Çin pazarıyla olan ticaret Batı'nın oldukça gerisinde kalmıştır. Bununla birlikte her ne kadar düşük bir ticaret hacmine sahip olsa da Hindistan-Çin pazarı ile olan ticaret her geçen yıl gelişim göstermiş ve 1900 yılında 64.198 sterlin olan ihracat hacmi, iki kattan fazla artarak, 1907 yılına gelindiğinde 153.203 sterline ulaşmıştır. Batı ile olan ticarete bakıldığında ise genel olarak dalgalanmaların olduğu bir ticaret hacmi göze çarpmaktadır. Bu dalgalanmaların sebeplerine ilişkin birtakım bilgileri yine raporlardan elde etmek mümkündür. Ticaretin inişli-çıkışlı bir seyir izlemesi genellikle yıl içerisinde ürünlere gelen talep

23 Dönemin kur oranı 1,10 olarak hesaplanmıştır. İngiliz raporlarında o yılki kur oranlarına ilişkin bilgilere yer verilmiştir. İncelenen 10 adet rapordan elde edilen bilgiler sonucunda 1 sterlinin 1.0875 ile 1.1087 arasında yer aldığı tespit edilmiştir. Ayrıca, dönemin kur oranları hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde de benzer oranlara rastlanmıştır. Tüm bunlardan hareketle Osmanlı lirası ile İngiliz sterlini arasındaki kur oranı 1,10 olarak yani 1 sterlin 1,10 Osmanlı lirasına karşılık geldiği dikkate alınarak hesaplamalar bu orana göre yapılmıştır. Bkz. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara, 1994, s. 155.; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 201.; Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (Edt. Halil İnalcık ve Donald Quataert), C. 2, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 1084

ten kaynaklanmaktaydı. Örneğin 1903 yılında Avrupa ve Amerika'ya büyük miktarlarda halı sevkiyatı gerçekleştirilmesinin ardından stokların dolması üzerine 1904 yılında haliya olan talep azalmış ve fazla ticaret yapılmamıştır.²⁴ Bu gibi arz-talep durumlarının sıklıkla yaşanması dolayısıyla ticarete zaman zaman dalgalanmalar meydana gelmiştir.

Grafik 1: 1900-1912 Yılları arasında Bağdat'ta yapılan ihracat.

1900-1911²⁵ yılları arasında Osmanlı Devlet'inin kayıtlarında toplam ticaret hacmi 234.249.000 Osmanlı lirası olarak belirtilirken²⁶ aynı tarih aralığındaki İngiliz kayıtlarında 9.098.000 Osmanlı lirası (8.270.909 sterlin) ihracat yapıldığı kaydedilmiştir. Buna göre ilgili tarihler arasında meydana gelen toplam ticarete Bağdat'ın ihracat hacminin Osmanlı Devlet genelindeki payı %3,88 olarak hesaplanmıştır.

24 DCRTB, No: 3235, s. 4-5; DCRTB, No: 3477, s. 5

25 Osmanlı Devleti kayıtlarında 1912 yılına ait bilgiler yer almamaktadır. Dolayısıyla karşılaştırma yapılırken 1912 değil 1911 yılına kadarki veriler dikkate alınmıştır.

26 Şevket Pamuk *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi C. 1*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1995, s.18; Tefik Güran, *Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 375-376.; Celal Aybar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, Zerbamat Basımevi, 1939, s. 17-18.

	Avrupa ve Amerika	Hindistan ve Çin	Toplam İhracat
1900	575.264	64.198	639.462
1901	486.591	64.025	550.616
1902	516.816	8.437	575.253
1903	652.390	70.845	723.235
1904	522.180	84.890	607.070
1905	617.449	78.167	695.616
1906	713.140	134.252	847.392
1907	557.085	153.203	710.288
1908	-	-	555.802
1909	-	-	765.388
1910	-	-	853.963
1911	-	-	746.824
1912	-	-	979.958
	TOPLAM		9.250.867

Tablo 1: Toplam ihracat, değerlerini (sterlin) gösteren tablo.^{27*}

4. 2. Bağdat'ın Toplam İthalat Hacmi

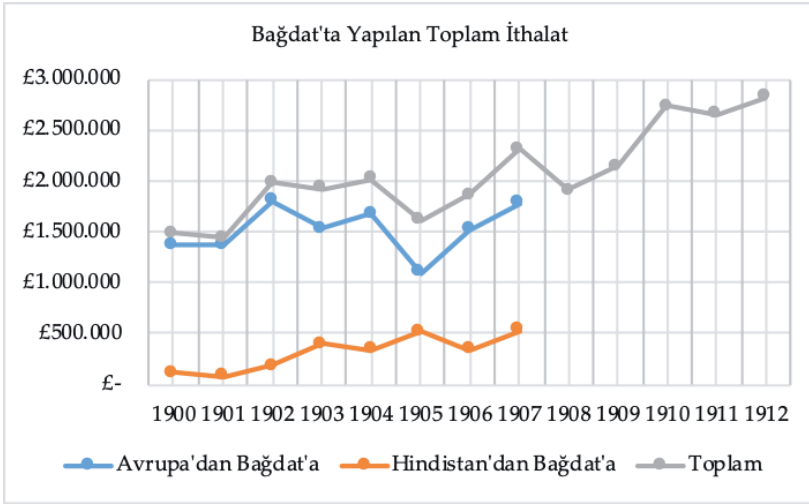
İthalata ilişkin veriler incelendiğinde 1900-1912 yılları arasında Bağdat'ın genel olarak Avrupa, Amerika ve Hindistan ile ithalat yaptığını görülmektedir. Bu 13 yıllık devrede yapılan toplam ithalat hacmi yıllık ortalama 2.070.100 olmak üzere toplamda 26.911.300 sterlin, yaklaşık 29.602.430 Osmanlı lirası olarak tespit edilmiştir. Bağdat'a yapılan ithalatın Osmanlı genelindeki payını ortaya koymak ve karşılaştırmak açısından 1900-1911 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin toplam ithalat hacminin 376.379.000 Osmanlı lirası olduğu²⁸ ve buna göre Bağdat'ın toplam ithalat hacminin Osmanlı Devleti'nin toplam ithalatındaki payının %7,8 olduğu tespit edilmiştir.

Burada belirtilmesi gereken bir husus ise İngiliz raporlarında yer alan ithalat ve ihracat ile ilgili veriler Avrupa, Amerika, Çin ve Hindistan (Uzak Doğu) pazarları ile yapılan ticareti kapsamaktadır. Ancak aynı dönemde Bağdat'ın İran, Mısır ve Osmanlı Devleti'nin diğer bölgeleriyle de ticaret yaptığı bilinmektedir. Yani Bağdat'ın ticaret kayıtlarına ilişkin İngiliz raporları eksik ve sınırlı kalmaktadır. Bununla birlikte karşılaştırmak açısından kullanılan Osmanlı kayıtlarında da zaman zaman eksiklikler olmuştur. Osmanlı tica-

27 * 1908 yılından itibaren ihracat verilerin Avrupa ve Hindistan olarak ayrılmadan toplu olarak verilmeye başlanmıştır.

28 Güran, s. 375-376; Pamuk, s. 18; Aybar, s. 17-18.

ret kayıtlarına ilişkin çalışmalar yapan Aybar ve Pamir, 1901-1904, 1906 ve 1912 yıllarında “Gümrükler Müdüriyeti Umumiyesi'nin yayın yapmamasından dolayı” bahsedilen yıllara ait verilerin olmadığını ifade etmişlerdir.²⁹ Diğer yandan Tevfik Güran'ın çalışmasında ise sadece 1912 yılı verileri eksik olmakla birlikte 1910 ve 1911 kayıtlarında ise “tuz, şarap, sigara, mamul ve yaprak tütün ihracatını kapsamadığı” belirtilmiştir.³⁰ Buradan hareketle hem İngiliz hem de Osmanlı kayıtlarının verilerinde eksiklik olması dolayısıyla, yapılan karşılaştırma ve değerlendirmelerin tespit edilen kayıtlardan hareketle yapıldığını belirtmekte fayda vardır.

Grafik 2: 1900-1912 Yılları arasında Bağdat'ta yapılan ithalat^{31*}

İthalat verilerine ilişkin grafik incelendiğinde (Bkz. Grafik 2) 13 yıllık periyotta zaman zaman keskin düşüş ve yükselişlerin meydana geldiği dikkat çekmektedir. Bu gibi dalgalanmalar ihracat kısmında da bahsedildiği üzere çeşitli sebeplerden dolayı meydana gelebilmektedir. Örneğin 1904 ve 1905 yıllarına bakıldığında yaklaşık %30'luk bir düşüşün meydana geldiği görülmektedir. Bunun sebebine dair 1904 yılı kayıtlarında yer alan bilgiler oldukça açıklayıcıdır. 3477 numaralı ve 1904 tarihli rapora göre ilgili yıl içerisinde bölgede kolera salgını meydana gelmiş ve yaşanan bu salgın bir sonraki yılı yani 1905 yılını da etkilediğinden ticari hayat da bu durumdan olumsuz bir

29 Aybar, s. 7; Pamuk, s. 1.

30 Güran, s. 375-376.

31 * 1906 ve 1907 yıllarında grafikte Hindistan'dan yapılan ithalat verileri sadece Hindistan'dan yapılanları değil İran Körfezi ve Çin'den yapılan ithalatı da kapsamaktadır ancak ayrıca belirtmemek için Hindistan verileri arasında gösterilmiştir

şekilde etkilendiğinden düşüşler yaşanmıştır.³² 1905 yılının ikinci yarısında Mezopotamya ve İran bölgelerinin salgından kurtulmasıyla birlikte ticaret yeniden canlanmıştır.³³ Genel itibariyle bakıldığında sürekli bir dalgalanma hali görülmekle beraber ithalatta yukarı doğru bir seyir izlediği söylenebilir.

	Avrupa'dan Bağdat'a	Hindistan'dan Bağdat'a	Toplam
1900	1.372.446	112.162	1.484.608
1901	1.362.035	76.517	1.438.552
1902	1.803.802	181.177	1.984.979
1903	1.528.230	395.815	1.924.045
1904	1.678.080	335.982	2.014.062
1905	1.093.150	517.219	1.610.369
1906	1.520.707	337.142	1.857.849
1907	1.784.981	527.390	2.312.371
1908	-	-	1.912.360
1909	-	-	2.152.732
1910	-	-	2.736.414
1911	-	-	2.661.401
1912	-	-	2.821.557
	TOPLAM		26.911.300

Tablo 2: Toplam ithalat, değerlerini (sterlin) gösteren tablo^{34*}

4. 3. Bağdat'ın Toplam Ticaret Hacmi

1900-1912 yılları arasında Bağdat'ta gerçekleşen ticaret 13 yılın sonunda 36.162.166 sterlinlik hacme ulaşmıştır. Toplam ticaretin %74,4'ünü ithalat, %25,6'sını ise ihracat değerleri oluşturmaktadır ve dolayısıyla büyük oranda bir ticaret açığı meydana gelmiştir. Aşağıdaki tabloda da (Bkz. Tablo 3) verildiği üzere bu süreç içerisinde İngiliz verilerine göre 17.660.432 sterlinlik bir ticaret açığı meydana gelmiştir. Bu derece büyük bir açık verilmesinin **sebebi olarak, yukarıda da bahsedildiği üzere, ticaret mallarının niteliğinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Şöyle ki** Bağdat havasından ihraç edilen ürünler genel olarak ham madde (maddesinin) nitelikli ve dolayısıyla ucuz olması, buna karşın ithal edilenlerin katma değeri yüksek, işlenmiş ürünlerden oluşması gelir-gider dengesinin açılmasına neden olmuştur.

32 DCRTB, No: 3477, s. 3.

33 DCRTB, No: 3663, s. 5.

34 * 1908 yılından itibaren ithalat verileri Avrupa ve Hindistan olarak ayrılmadan toplu olarak verilmeye başlanmıştır.

Bu ticaret açığı durumu, Bağdat'a özgü nitelikte de değildi. Osmanlı Devleti'nin diğer limanlarına bakıldığında da benzer tabloya sıklıkla rastlanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin 1909 yılında yayınladığı Ticaret-i Hariciye İstatistiki'ne göre; İstanbul'da 974.832.712 kuruş, bir başka liman şehri Beyrut'ta ise 166.772.362 kuruş açık verildiği görülmektedir. 1911 yılına gelindiğinde ise ticaret açıklarının daha arttığı görülmektedir; İstanbul'da 1.044.006.000 kuruş, Beyrut'ta ise 353.363.000 kuruş açık verilmiştir.³⁵

Yıl	İhracat	İthalat	İthalat ve İhracat arasındaki fark
1900	639.462	1.484.608	-845.146
1901	550.616	1.438.552	-887.936
1902	575.253	1.984.979	-1.409.726
1903	723.235	1.924.045	-1.200.810
1904	607.070	2.014.062	-1.406.992
1905	695.616	1.610.369	-914.753
1906	847.392	1.857.849	-1.010.457
1907	710.288	2.312.971	-1.602.683
1908	555.802	1.912.360	-1.356.558
1909	765.388	2.152.732	-1.387.344
1910	853.963	2.736.414	-1.882.451
1911	746.824	2.661.401	-1.914.577
1912	979.958	2.821.557	-1.841.599
TOPLAM	9.250.867	26.911.299	-17.660.432

Tablo 3: Toplam ihracat, ithalat değerlerini ve ikisi arasındaki farkı gösteren tablo.

4. 3. 1. Ülkelere Göre Ticaret Verileri

İngiliz kayıtları incelendiğinde 1908 yılından itibaren tutulan raporlarda ticaret yapılan ülkelerin verilerine rastlanmıştır. Buna göre Bağdat'tan ürün ihraç eden 12 ülke bulunmaktadır ki aşağıdaki tabloda da görülebileceği üzere (Bkz. Tablo 4) bu ülkeler arasında İngiltere,³⁶ Fransa, Birleşik Devletler, Çin ve Hindistan ön plana çıkmaktadır.³⁷

35 *Memâlik-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki*, Arşak Garuyan Matbaası, Dersaadet-1327 (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi: NEK4674). s. b.; Güran, s. 377.

36 İngiliz raporlarında Birleşik Krallık (United Kingdom) olarak geçmektedir.

37 Tabloda yer alan Türkiye tabiri, Osmanlı iç ticaretini belirttiği için hariç tutularak 12 ülke denilmiştir.

Ülke	1909	1910	1911	1912
İngiltere	255.744	330.361	284.347	285.620
Birleşik Devletler	135.946	155.049	95.520	120.646
Fransa	117.540	132.131	113.539	222.825
Çin	104.029	61.540	81.773	5.744
Türkiye	45.469	63.379	62.022	50.460
Hindistan	35.400	25.938	32.906	159.441
Almanya	28.644	30.441	36.915	88.239
Mısır	23.880	20.390	16.291	30.057
Avusturya-Macaristan	13.684	14.591	11.200	16.792
Hollanda	3.469	3.9669	1.916	1.396
Belçika	941	3.077	10.395	-
Boğaz Yerleşimleri	642	12.404	-	-
Avusturalya	-	693	-	-
TOPLAM	765.338	853.963	746.824	981.220

Tablo 4: 1909-1912 yılları arasında ülkelere göre toplam ihracatı gösteren tablo.

Bağdat'a hangi bölgelerden ürün ithal edildiğine bakıldığında ise 18 farklı ülke ile ticaret yapıldığı görülmektedir. Bu ülkelerin başlıcaları ise İngiltere, Uzak Doğu ülkeleri (Hindistan, Çin, Japonya), Fransa, Avusturya-Macaristan ve Belçika'dır. (Bkz. Tablo 5)

ÜLKE	1908	1909	1910	1911	1912
İngiltere	931.424	1.201.316	1.317.762	1.199.597	1.415.288
Hindistan, Çin, Japonya	465.163	461.668	664.147	747.525	666.135 ^{38*}
Fransa	184.416	120.199	203.284	72.998	64.005
Avusturya-Macaristan	97.666	123.312	180.011	232.391	206.801
Belçika	81.756	109.764	211.835	183.921	176.806
Almanya	49.484	36.705	53.705	91.060	482.505
İran Körfezi	39.164	24.740	16.015	45.289	33.591
Türkiye	36.396	36.868	54.510	46.187	34.540
Rusya	14.085	26.334	13.260	9.122	34.885
İtalya	3.445	7.673	1.900	15.242	300

38 * Çin ve Japonya ile olan ticaret değerlerini içermemektedir. Zikredilen ülkelerin değerleri ilgili yılda ayrıca gösterilmiştir.

Hollanda	1.753	623	255	230	3.610
İsveç	-	3.315	18.924	10.975	5.021
Birleşik Devletler	1.685	215	806	6.864	9.262
Boğaz Yerleşimleri	5.923	-	-	-	-
Çin	-	-	-	-	40.760
Japonya	-	-	-	-	7.382
Seylan	-	-	-	-	4.785
Mısır	-	-	-	-	3.921
TOPLAM	1.912.360	2.152.732	2.736.414	2.661.401	3.168.597

Tablo 5: 1908-1912 yılları arasında ülkelere göre toplam ithalatı gösteren tablo.

Tablolar incelendiğinde yıllık yaklaşık 1.000.000 sterlin değerinde tekstil ürünü ticaretiyle Bağdat'ın dış ticaretinde İngiltere öne çıkmaktadır. İran'ın İngiltere'den ithal ettiği ürünler öncelikle Bağdat'a gelir, buradan da İran'a sevk edilirdi. Dolayısıyla bu durum Bağdat'ın İngiltere'den yaptığı ithalatı arttırmaktaydı. Örneğin 1901 yılı raporunda İran'dan çeşitli kumaş türlerine ilişkin taleplerin arttığı ve Bağdat'ta önemli satışlar yapıldığı kayda geçmiştir.³⁹ 1905 yılında İran'ın kolera salgınından kurtulmasıyla Manchester'dan büyük siparişler verildiği;⁴⁰ 1909 yılında ise **İran'da** pamuklu ürünlere talebin artması sebebiyle fiyatların yükseldiği raporlara yansımıştır.⁴¹ Bu örneklerden görülmektedir ki İngiltere'nin İran ile yaptığı ticareti Bağdat üzerinden yürütmesi, Bağdat-İngiltere ticaret hacminin artmasında önemli bir etken olmuştur. Bunlarla birlikte İngiltere'nin ticarete öne çıkması Bağdat'a mahsus bir durum olmayıp Osmanlı geneline bakıldığında da İngiltere'nin ön plana çıktığını görülmektedir.⁴²

Osmanlı Devleti'nin dış siyasetinde meydana gelen gelişmeler, dış ticareti de doğrudan etkilemiştir. XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı Devleti, güttüğü politika gereği özellikle İngiltere ile iyi münasebetler kurmuş ve bunun etkisiyle de İngilizler Osmanlı iktisadi hayatında önemli yer edinmişlerdir. Ancak zamanla yaşanan olaylar sonucunda Osmanlı Devleti, dış politikada Fransa ve İngiltere'den uzaklaşarak yönünü Almanya'ya çevirmesiyle birlikte dış ticarete dengeler değişmeye başlamıştır. Türk-Alman yakınlaşması, ticaretin de Almanya istikametine kaymasına yol açmış ve Almanlar

39 DCRTB, No: 2884, s. 6

40 DCRTB, No: 3663, s. 5

41 DCRTB, No: 4482, s. 5

42 Aybar, s. 31; Pamuk, s. 75.

Türk ekonomisindeki etkisini her geçen gün arttırmıştır. Earle'ün ifadesiyle, Osmanlı'nın ticari olanakları Üçlü İttifak devletlerine doğru kaymıştır.⁴³ İngiliz kayıtlarına bakıldığında da yaşanan değişimin izlerini görmek mümkündür. Örneğin 1909 yılına ait İngiliz raporunda, bir Alman firmasının Bağdat'ta "*tarım makineleri tedarik ederek çiftçilere kiraladığı veya taksit sistemiyle sattığından*" bahsedilmiştir.⁴⁴ Avusturya-Macaristan ile olan ticari ilişkilerde yaşanan gelişmeler de Bağdat'a dair kayıtlara yansımıştır. Yine 1909 yılına ait raporda Avusturya-Macaristan'ın cam eşya ticaretinin neredeyse tamamına sahip olduğu; İngiltere'nin elinde olan karyola ticaretinden ise, 5'te 1'lik pay aldığı ve yine İngiltere'nin tekelinde olan kova ticaretinden ise Avusturya-Macaristan'ın %70'lik pay aldığına dikkat çekilmiştir.⁴⁵

Almanya'nın ticaretteki payının artmasındaki önemli bir etken ise Anadolu ve Bağdat Demiryolları imtiyazını elde etmesidir. Demiryollarının inşası için gerekli malzemenin getirilmesi ticaret hacmini de arttırmaktaydı. 1912 yılında, Bağdat demiryolunun inşası için 360.780 sterlinlik malzemenin bölgeye geldiği kayıtlara yansımıştır.⁴⁶ İthalat tablosu incelendiğinde de bu gelişmeler açıkça görülmektedir. 1911 yılında 91.060 £ değerinde ithalat yapılan Almanya'dan 1912 yılına gelindiğinde bu rakam 482.505 £'e yükselmiştir. Bu durum Osmanlı dış ticaret kayıtlarına da yansımıştır. M. 1913 (R. 1329) tarihli Osmanlı dış ticaret kaydında Almanya'dan Osmanlı Devleti'ne toplamda 21.785.820 kuruşluk "*lokomotif, lokomobil, demiryolu vagonları ve aksamları*" ihraç edildiği ve bunun 6.426.633 kuruşluk kısmının ise Bağdat'a geldiği bilgisine ulaşılmıştır.⁴⁷

Kısaca değerlendirilecek olunursa, dönemin siyasi koşulları Osmanlı Devleti'nin dış politikasını etkilediği gibi dış ticaretini de yakından etkilemiş ve yeni bir yön çizmesine sebebiyet vermiştir. Uzun yıllar İngiltere ve Fransa'ya dayalı bir dış politika izleyen Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl sonundan itibaren kendisine yeni bir yol çizerek Almanya ile yakınlaşmaya başlamıştır. Avrupa'da da yavaş yavaş kutuplaşmaların yaşandığı bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya-Macaristan tarafıyla iyi ilişkiler geliştirmeye başlamasıyla ticaretteki dengeler de değişmeye başlamıştır. Yaşanan değişimle birlikte Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinde büyük paya sahip olan

43 Edward Mead Earle, *Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903-1923)*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 103.

44 DCRTB, No:4482, s. 5

45 DCRTB, No:4482, s. 5

46 DCRTB, No: 5225, s. 3.

47 *Ticaret-i Hariciye İstatistikî 1329*, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet-1331 (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Demirbaş No: NEK4674), s. 218-219 ve 224.

İngiltere'nin payı her geçen yıl küçülürken, Osmanlı'nın yoğun bir siyasi ve ticari ilişkiler içine girdiği Almanya'nın payı ise artmaktaydı. Bunların yanı sıra Fransa'nın da Osmanlı ticaretindeki payı her geçen yıl azalırken Avusturya-Macaristan'ın Osmanlı Devleti ile ticareti ise artmıştır.

Sonuç

Bağdat şehri, kurulduğu devirden günümüze kadar sahip olduğu siyasi, ekonomik ve kültürel özellikleriyle her daim bulunduğu coğrafyanın en önemli şehirlerinden biri olmuş, zaman zaman yıkım ve talana maruz kalsa da önemini yitirmemiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde, büyük değişimlerin yaşandığı dünyada, Avrupalı devletler ekonomik ve siyasi büyük bir yayılım göstermişlerdir. Osmanlı hakimiyetindeki Ortadoğu, bu süreçte devletlerin ekonomik ve siyasi nüfuz yayılımı için uygun bir coğrafya olarak dikkat çekmiş ve Avrupalılar bölge ile yakından ilgilenmişlerdir. Özellikle İngiltere XIX. yüzyıldaki iktisadi yayılımı açısından Ortadoğu coğrafyasına yönelik ilgisini daha da arttırarak bölgede kurduğu şirketler ve konsolosluklar aracılığıyla nüfuzunu arttırma yoluna gitmiştir. Kendisi için hayati öneme sahip olan Hindistan sömürgelerine giden "*İmparatorluk Yolu*"nu da kontrol altında tutmak amacıyla Ortadoğu'ya yerleşmeye başlayan İngiltere için Bağdat şehri, sahip olduğu konumu ile ayrıca önem kazanmış ve bölgeye yönelik yürüteceği siyasi ve ekonomik politikalar için bir üs olarak konumlandırılmıştır. Şehirde kurduğu konsolosluk, bu amacın uygulama merkezi olmuştur.

Bağdat'ta faaliyet gösteren İngiliz konsolosluğu, tuttuğu kayıtlardan hareketle oluşturulan raporlardan biri olan ticaret raporları, bölgenin ekonomisi hakkında oldukça önemli bilgiler içermekteydi. Raporlardan başta bölgenin ithalat ve ihracat hacmi olmak üzere, ekonomiyle ilgili doğrudan ve dolaylı olarak pek çok konuda fikir edinmek mümkündür; tedavülde olan para birimleri, nakliye ücretleri, ürün fiyatları ve işçi ücretleri gibi konulara dair bilgilere yer verilmiştir. Bunlarla birlikte ticari faaliyetleri arttıracak pazar çalışmaları ve İngiliz firmalarına yönelik birtakım önerilerden de bahsedilmiştir. Bağdat konsolosluğunun raporlarından hareketle, Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi üzerine yapılacak çalışmalar için İngilizlerin tutmuş olduğu bu raporların kayda değer bir kaynak olduğunu söylemek mümkündür.

Bağdat şehri, jeopolitik konumu dolayısıyla ticaret yollarının uğrak noktasında bulunmaktaydı. İncelenen raporlarda şehrin bu özelliğinin XX. yüzyıl başlarında da devam ettiği anlaşılmaktadır. Şehrin sadece Osmanlı Devleti için önemli bir ticaret merkezi olmadığı, Avrupa devletlerinin İran ile yaptıkları ticarete de aracı konumunda olduğu görülmektedir. Gerçekleşen tica-

retin mahiyeti ise bölgenin ekonomik yapısı hakkında da fikirler vermektedir. İhraç edilen ticari emtianın genel olarak zirai ve işlenmemiş ürünlerden oluşması ve buna karşın ithalatta ise mamul ürünlerin çoğunlukta olması bölge ekonomisinde sanayinin yeterince gelişmediğinin göstergesidir. Katma değeri düşük ürünlerin ihraç edilirken katma değeri yüksek, işlenmiş ürünlerin ithal edilmesi ise büyük bir dış ticaret açığına yol açmıştır. 1900-1912 yılları arasında Bağdat'ta gerçekleşen toplam ticaret hacmi 13 yıllık süreçte 9.250.867 sterlin değerinde ihracat, 26.911.299 sterlin değerinde de ithalat olmak üzere 36.162.166 sterlin değerine ulaşmıştır. Bu toplam ticaretin %74,4'ünü ithalat, %25,6'sını ise ihracat değerleri oluşturmaktadır ve dolayısıyla 17.660.432 sterlinlik büyük bir ticaret açığı meydana gelmiştir.

Bağdat şehri ile ticari ilişkisi olan bölgelere bakıldığında ise dünya üzerinde pek çok ülke ile ticari ilişkilerin geliştiğini görmek mümkündür. Başta İngiltere, Fransa ve Almanya'nın başını çektiği pek çok Avrupa ülkelerinin yanı sıra Hindistan, Çin, Japonya gibi Uzakdoğu pazarlarıyla da ticaret yapılmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkilerinde takip ettiği politikalar gereği iyi ilişkiler kurduğu ülkeler Osmanlı ekonomisinde önemli yer edinmiş ve ekonomik faaliyetlerini genişletmişlerdir. Uzun yıllar Fransa ve İngiltere ile hem siyasi hem de ticari ilişkilerini geliştiren Osmanlı Devleti'nin ekonomisinde bu iki devlet önemli bir yer işgal ettikleri görülmektedir. XIX. yüzyıl sonunda dış politikasında kendisine yeni bir yön çizerek Almanya ile yakınlaşmaya başlaması üzerine ticari ilişkileri de bundan etkilenmiştir. Böylece kısa sürede özellikle Anadolu ve Bağdat Demiryolları imtiyazlarını da elde eden Almanya, Osmanlı ülkesindeki ekonomik yayılımını genişletmiştir. Yaşanan bu değişim, Osmanlı ticaret kayıtlarına da yansımış ve İngiltere ve Fransa'nın yavaş yavaş paylarının azalmasıyla Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın ticarete öne çıkmaya başlamışlardır.

Kaynakça

- DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 2884 (1901)
DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 3235 (1903)
DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 3477 (1904)
DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 3663 (1905)
DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 4073 (1907)
DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 4354 (1908)
DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 4482 (1909)
DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 4696 (1910)
DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 4999 (1911)
DCRTB, Foreing Office, Annual Series, No: 5225 (1912)
Memâlik-i Osmanîye'nin 1325 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki, Arşak Garyan Matbaası, Dersaadet-1327 (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Demirbaş No: NEK4674).
Ticaret-i Hariciye İstatistiki 1329, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet-1331 (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Demirbaş No: NEK4674),
Ahmet Fehmi, *Bağdat Vilâyeti Dahilinde Arazinin Suret-i İdaresi ve Tasarrufuna Da'ir Ta'limat Layihasıdır*, Denkur Matbaası, Bağdat, 1332(1916), (İBB Atatürk Kitaplığı D.baş No: Bel_Osm_O.03078)
AYBAR Celal, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, Zerbamat Basımevi, 1939
EARLE, Edward Mead, *Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903-1923)*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003
ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara, 1994.
EROĞLU, Cengiz, BABUÇOĞLU, Murat ve ÖZDİL, Orhan (Edt.), *Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Bağdat*, ORSAM Ortadoğu Kitapları, Ankara 2012
Faik Sabri, *Osmanlı Coğrafyâ-yı Tabîi ve İktisâdîsi*, Kanaat Matbası, Dersâ'det 1333.
GÖRÜR, Halil İbrahim. II. *Abdülhamid Dönemi'nde Irakla İlgili Hazırlanan Layihalar*, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2009.
GÜÇLÜAY, Sezgin, *Selçuklular Döneminde Ortadoğu'da Ticaret (XI.-XIII Yüzyıllar)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ, 1999.
GÜRAN, Tefvik, *Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
KUBAL, Ayfer Yazkan, *Osmanlı-İngiliz İlişkileri ve Irak'ın Doğuşu*, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.
MARUFOĞLU, Sinan, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.
PAMUK, Şevket, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (Edt. Halil İnalçık ve Donald Quataert), C. 2, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 1053-1088.

- PAMUK, Şevket, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Tarihi İstatistikler Dizisi C. 1, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1995.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- YURDAKUL, Ö. Nurcan, *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- YÜCE, Samet, *Britanya'nın Ortadoğu Politikası ve Gertrude Bell*, Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul 2018.

Ekler

Ek 1: İngiliz konsolosluk raporlarında yer alan ihraç malları gösteren tablo.

1. TEKSTİL ÜRÜNLERİ VE HAMMADDELERİ				
Kumaş	Parça Kumaş	Bez	Abbas	Fes
İpek	İpekli Mallar	İpek Nakış İpi	Halı	Yün
Tiftik	Pamuk			
2. HUBUBAT, TAHİL VE BAKLİYAT				
Arpa	Buğday	Pirinç	Susam	Darı
Mısır	Mercimek	Bakliyat	Yulaf	
3. MEYVE VE SEBZELER				
Hurma	Badem	Kayısı	Ebu Cehil Karpuzu	Çekirdek
Fıstık	Fındık	Kuru Üzüm	Kurutulmuş Meyve	Bezelye
Maş Fasulyesi	Fasulye			
4. BAHARAT, ATTARİYE VE TOHUM				
Rezene	Afyon	Anason	Meyan Kökü	Ayva Tohumu
Haşhaş	Gül Suyu	Kimyon	Tütün	Kışniş
Çeşitli Tohumlar	Kök?	Gavzaban	Mahlep	Salep
Kına				
5. HAYVANSAL ÜRÜNLER				
Saf Yağ	Kuş Tüyü	Doğal Gübre	Guano	Deri
Post	Kürk	Kıl	Kırmızı Boyası	Bağırsak
Toynak	Kemik	Kan		
6. KİMYASAL ÜRÜNLER				
Zırnık	Antimon	İspirto	Albümin?	Zift
Tıbbi İlaç ve Malzemeler	Zamk	Kitre	Mazı	
7. GÜNLÜK EŞYA				
Tarak	Ayakkabı	Boncuk		
8. AHŞAP ÜRÜNLER				
Ceviz Odunu	Kamış Kalem			
9. YİYECEK				
Kudret Helvası	Şekerleme			
10. METAL				
Eski Bakır				

11. DİĞER ⁴⁸				
Shors	Maghat	Pure	Yün toplama?	

Ek 2: İngiliz konsolosluk raporlarında yer alan ithal malları gösteren tablo.

1. TEKSTİL ÜRÜNLERİ VE HAMMADDELERİ				
Kumaş	Parça Kumaş	Pamuklu Parça Kumaş	Yünlüler	İpekliler
Çarşaf	Bez	Kanvas	Çuval Bezi/ Çuha	İplik
Altın İplik	Halat	Twist?/Örgü/ Burma	Keten	Pamuk
İşlenmiş Deri				
2. GİYİM EŞYALARI ve TAKILAR				
Giyim Eşyası	Tuhafiye	İpek Mendil	Şapka	Ayakkabı
Bot	Saat	Çeşitli Kolye	Mücevher	
3. BAHARAT, ATTARİYE VE EDVİYE				
Kâfur	Karanfil	Hindistan Cevizi	Kına	Çin Tarçını
Zencefil	Kakule	Biber	Çeşitli Baharatlar	Demirhindi
Zerdeçal	Tütün			
4. KİMYASAL ÜRÜNLER ve BOYALAR				
Kuru Kireç	Parafin Yağı	Şap	Cıva	İspirto
Sal Amonyak	Tartarik Asit	Sülfürik Asit	Çivit	Sentetik Çivit
Vernik	Boya ve Yağ	Demir Sülfat	Beyaz kurşun	Alkali
5. MADEN ve METALLER				
Bakır	Demir	Çinko	Kurşun	Kalay
Çelik	Pirinç	Yağ (Petrol)	Mermer	Gümüş
5. İNŞAAT MALZEMELERİ VE HIRDAVAT				
Çimento	Çivi	Boru	Galvanizli Demir	Nikel Kaplı Tel
Demir Tel	Çember	Tel Örgü	Zincir	Teneke
Kereste	Hırdavat	Demir Eşya	Pencere Camı	Tuğla
6. AHŞAP ÜRÜNLER				

48 Diğer olarak adlandırılmış olan 11. grupta, ne olduğu tam olarak tespit edilememiş ürünler yazılmıştır. Raporlarda shors, maghat ve pure şeklinde yazılan ürünlerin Türkçe karşılıkları bulunamamıştır. Yüne raporlarda "wool pickings" olarak yazan ürün ise Türkçeye "yün toplama" olarak çevrilmiştir fakat tam anlamıyla ne olduğu tespit edilemediğinden bu grupta yer verilmiştir.

BİNGÖL ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Hint Ağacı Odunu	Tomruk	Bakkam Ağacı	Sandal Ağacı	Abanoz
7. YİYECEK ve İÇECEKLER				
Şeker	Un	Turşu	Konserve	Zeytin Yağı
Soda/Gazlı İçecek	Mineral Su	Kahve	Çay	Likör
Alkol	Sarsaparilla?	Çeşitli Erzek		
8. GÜNLÜK KULLANIM EŞYALARI				
Topraktan çanak-çömlek	Cam eşya	Emaye eşya	Çatal bıçak takımı	Mobilya
Karyola	Kova	Boncuk	Sabun	
9. YAKACAK-AYDINLATMA				
Odun Kömürü	Kömür	Mum	Kibrit	
10. KIRTASIYE				
Kağıt	Mukavva	Kırtasiye	Kitap	
12. MAKİNELER				
Çeşitli Makineler	Dikiş Makinesi	Makine (Basma tip?)		
12. HOBİ-EĞLENCE				
Müzik Aleti	Fotoğraf Malzemesi	Oyun Kartları	Eğer Takımı	
13. DİĞER				
Silah ve cephane	Shot?	Deniz Kabuğu		

